

קיצורים וראשי תיבות

מקובל שהשימוש בקיצורים החל בתקופה קדומה, ונהגו בו כבר באשור, בבבל, ובשאר עמי קדם. השימוש בהם היה ברישום של מידות ומשקלות, סחורות שונות, ועוד.¹ הקיצור היה בדרך כלל על ידי כתיבת האות הראשונה של המלה. נראה שהשימוש בראשי תיבות, היינו כתיבת האותיות הראשונות של שתי מלים, או שלוש, או יותר, התפתח מאוחר יותר. יש לדעת כי בכתיב היד, הסימן הוא נקודות מעל המלים המתאימות.² כפי שכבר כתבנו בפרק ראשון עמ' 6, הדפוסים הראשונים עמדו תחת ההשפעה של דרכי כתיבה שהיו מקובלות בתקופת כתיב היד, ולכן מצאנו בחלק מהם שגם הם נהגו לסמן ראשי תיבות באותו אופן, או באופן דומה.³ אולם מאוחר יותר נהגו המדפיסים לסמן ראשי תיבות בסימן גרשיים.⁴ כיום מקובל שסימן זה ינתן לפני האות האחרונה במלה, אולם היו דפוסים שלא הקפידו על כך, והסימן ניתן בין שתי אותיות שבתוך המלה.⁵ הסיבה הפשוטה לצורת כתיבה מקוצרת היא כמובן חסכון באמצעי הכתיבה שהיו יקרים, וכן חסכון בזמנו של הכותב.⁶ כוונתי בפרק זה לעמוד בעיקר על הקושי שיצרו קיצורים וראשי תיבות אצל המעיינים, ולראות כיצד התייחסו לכך במשך הדורות. מעתה ואילך אשתמש לצורך הקיצור רק בביטוי ראשי תיבות (ר"ת), ואכלול בו גם קיצורים של מלים.

- 1 הם מיעטו לרשום ראשי תיבות בחיבורים, ראה לדוגמה: M.L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart, 1973, p. 27; 'ש' שרביט, 'מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים', בלשונות עברית, 33-34-35 (חשנ"ב), עמ' 101-102.
- 2 אכן לנקודות שנכתבו מעל אותיות יש גם משמעויות נוספות, ראה על כך עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 69-77, ולכן הדבר יכול לגרום לפרשנות שונה בהבנת מטרת הנקודות מעל מלה מסויימת. ראה דוגמה לכך בעמודים, הגהות ומגיהים, סוף עמ' 74 ובהערה 153.
- 3 כך לדוגמה בספר הרקת, פאנו, רס"ה, ראה לקמן הערות 58, 59, ועוד בכגון זה.
- 4 גם לסימן זה היתה בתחילה משמעות נוספת, והוא בא לציין שלפנינו מלה שאינה נמצאת בשפה העברית, או לציין הדגשה. ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 74, הערה 153.
- 5 ראה לדוגמה לקמן, הערות 72, 94, ולעיל פרק רביעי, עמ' 156, הערה 279.
- 6 בנושא קיצורים וראשי תיבות באופן כללי ומהיבטים שונים נכתבו מאמרים רבים, ועל כן אין מקום לציין כאן. המעיין ימצא חלק מהם באנציקלופדיות השונות, הן אלו הכלליות, והן אלו העוסקות ביהדות. אמנם לחלק מהמאמרים, ויש כאלה שלא צויינו באנציקלופדיות, ציינתי בהמשך הרברים במקום המתאים. כן נמצאת סקירה קצרה בראש הספר הנוטריקון הסימנים והכנויים לר' מאיר היילפרין, וילנה, תרע"ב. סקירה מסויימת ניתנה במאמרי 'השימוש בקיצורים ובראשי תיבות שאינם שכיחים', ישורון, י (ניסן, תשס"ב), עמ' תתיד-תתכב, ובהערות שם.

א. ראשי תיבות מקובלים וכלליים

הדעת נותנת כי אדם הכותב בראשי תיבות סבור שהקורא את כתיבתו יבין את פשר ראשי התיבות וידע מה הכוונה. אין אנו עוסקים כאן בכתב סתרים, אלא בכתיבה שאדם כותב לציבור, וברור כי רצונו הוא שהכל יבינו את כתיבתו. נמצא כי הכותב בראשי תיבות צריך לכתוב בראשי תיבות המקובלים לכל. וכבר כתב זאת ר' שלמה לוריא:⁷ "אין דרך בעל הספר לכתוב דבריו בראשי תיבות אם לא במה שהורגל בפי הכל, או שכבר כתב אלו הדברים כמה זימנין, אז הולך ומקצר הדברים בר"ת". ברם, השאלה היא כיצד ניתן לדעת כי ראשי תיבות מסויימים הם גם מקובלים.

דומה שהתשובה הפשוטה ביותר היא זו: כאשר מדובר בביטוי החוזר על עצמו באותה כתיבה או באותו הקשר כמה וכמה פעמים, הרי שניתן לכתבו בראשי תיבות והקורא יבין מה הכוונה. הכתיבה לצורך כך יכולה להיות מתחום המסחר כגון שטרות מסויימים, או מהתחום החברתי כגון איגרות ברכה, או מהתחום השלטוני כגון כיתוב על מטבעות, וכן הודעות מסויימות, או מהתחום הדתי כגון שטר חליצה, גטין וכדומה. ואכן מצאנו לשון קבועה ומקובלת באיגרות, בשטרות שונים, בכתובות על גבי מצבות,⁸ במטבע של ברכות, כולל ברכות מתוך סידור התפילה וכד',⁹ בהערות בעלי המסורה.¹⁰ יתכן כי במשך הזמן

7 ים של שלמה, חולין, פ"ו סי' ו. דבריו הובאו בכנסת הגדולה, י"ד, סי' כח, הגהב"י אות לו, וביעיר און לחיד"א ערך ראשי תיבות.

8 ראה ש' קליין, 'קצורים בכתבות ארץ ישראל', הצופה לחכמת ישראל, שנה ז (תרפ"ג), עמ' 114-119. לדבריו, על פי כתובות על מצבות שנמצאו בארץ, הרי שקיצרו בכתיבת שמות הנפטרים, כגון כתבו: יחזק, במקום: יחזקיהו, ועוד. כן ציין שבתקופות מאוחרות יותר נמצאים ראשי תיבות: נ"ע=נשמתו עדין, או: נוחו עדין. לדבריו, נ"ע מצאנו גם בחתימת עדים בגטין שבגניזה. עוד ציין שבמצבה מתקופת הגאונים מצאנו: נ"נ=נוחו נפש. ראה לעיל סוף פרק רביעי, עמ' 160, הערה 291, ובמצויין שם.

9 כן היו בסידור התפילה הוראות שונות לציבור המתפללים, ויש להניח כי יש מהן הכתובות בראשי תיבות, כאשר הן הוראות החוזרות על עצמן. כמו: חז"ק=חזן וקהל, וכד'. אמנם מסתבר שראשי תיבות אלו מיוחדים לסידור התפילה בלבד, ושם הם מובנים למתפלל, וכן הוא הדבר בשאר ראשי תיבות המיוחדים לחיבור מסויים. קרוב לומר שהם לא יהיו מובנים בחיבור אחר. בהקשר זה יש לציין לספר מפני הרב על ר' יוסף דוב סלוביצ'יק, ערוך ביד ר' צבי שכטר, ירושלים, תשס"א, עמ' ע על הנוהג של אמירת חזק: "רבינו [היינו] הרי"ד סלוביצ'יק] הזכיר פעם שאולי נהגו הקהל לומר בקול רם את הפסוק האחרון של כל חומש וחומש (כמו שנהגו בפסוק האחרון שבפרשת וזאת הברכה, ובפסוק האחרון שבמגילת אסתר) בתור חלק מהמנהג... שנהגו הקהל לומר כמה וכמה פסוקים מהתנ"ך עם הקורא, ולסימן למנהג זה הרפיסו בחומשים חז"ק בראשי תיבות, והכוונה היתה ל'חזן וקהל', כלומר, שגם הש"ץ וגם הקהל יאמרו את הפסוק הזה, ואולי מזה נשתרבה המנהג לומר חזק. אך כפי המקובל, שהכל אומרים בקול 'חזק', המנהג מיוסד על הגמרא בכרכות (לב:). מבלי להכנס לדיון לעצם ההשערה, שאין כאן המקום לדון בה, יש לדון אם סביר הוא שכתבו ראשי תיבות מסוג זה בחומש. נראה לי שהרב אמר זאת רק לחידוד בעלמא.

10 הערות אלו נקראות מסורה קטנה. הן נמצאות בכתבי יד בגליון תנ"ך, וכן נדפסו בגליון התנ"ך של מקראות גדולות החל מדפוס ראשון, ויניציאה שנת רפ"ד. ר' אליהו הלוי בחור בספרו מסורת המסורת, ויניציאה, רח"צ, בתחילת שער שלישי מנה את כל ראשי התיבות הללו וכתב את פענוחם. ללמדך, כי כנראה חלק מפתרונם לא היה נהיר לציבור.

חלק ממתבעות הלשון הללו נשתכת, ושכחה זו גרמה לקושי בהבנה,¹¹ והדבר ברור מעצמו.¹²

דומה שיש לשייך לכאן גם שימוש של קיצורים במקום מספרים. הואיל והקיצורים יכולים להיות קיצורים של ממש, או קיצורים הנשענים על הגימטריה של המלה, הרי שיכולים להגרם שיבושים רבים. כגון הקיצור: מ' משמעותו היא: ארבעים, וזו על פי הגימטריה של האות. אבל יש שפתרוהו: מאה,¹³ וזו על דרך הקיצור ממש, ועוד בכגון אלו.¹⁴ מובן שיכולים להיווצר שיבושים בהבנה גם באופן אחר, כגון הקיצור: א' יכול להתפרש: אחד

11 ראשי תיבות בשטרות היו מקובלים, אבל לעתים הם גרמו לאי הבנות. כך לדוגמה מצאנו בשו"ת מהר"י ברונא, ירושלים, תש"כ, סי' פ': "ואף לענין דיני ממונות מוכח בפ' גט פשוט דאפי' לא כתבו רק ראשי תיבות כגון ח"מ ר"ת חתומי מטה, או קפ"ל מעות, וכה"ג כשר גמור". צא וראה כי ר' ישראל ברונא פירש את ראשי התיבות ח"מ, ואילו את קפ"ל, לא פירש לנו, ולא מצאתי פתרונו בשום ספר העוסק בראשי תיבות. ר' משה הרשלו בהערותיו למהר"י ירושלים כתב שפתרונו: קיבל פלוני מעות. אם קבלה היא נקבל, אבל אפשר שר"י ברונא רמז לדברי הגמ' ב"ב קסו ע"ב: "קפ"ל מלמטה", שהכוונה לראשי תיבות, כמ"ש ר"ח שם, והובאו דבריו בתוס' ובראשונים. וראה לקמן סעיף ד, אות ד, עמ' 306, ביחס לכך. עוד דוגמה לראשי תיבות בשטרות יש להביא משו"ת רדב"ז סי' שני אלפים שכ"ב: "מעשה שהביאו לפני שטר והיה כתוב בסופו ועל זה נק"ש, ולא יכולתי להבין מהו, עד שבא בעל הדבר ופירש לי שהוא ראשי תיבות של נט"ל קניין של"ם, אמרתי לו צריך אתה ללכת עם השטר לכל מקום שילך לבארו כי אני אומר ראשי תיבות של "נקרא" קטן "שוטה, וכמה מיני נוטריקון אתה יכול לעשות במלה נק"ש" וכו'.

12 אתן דוגמה אחת. לוי גינצבורג, פרסם בגנזי שכטר, ספר ב, ניו יורק, תרפ"ט, עמ' 275, קטע מכתבי הגאונים, ובו נכתב: "לפרוע לו מחצה וכולי אכ"ה אין לשנות ממה שכתו' בשטר". גינצבורג פתר את ראשי התיבות כך: אם כך הוא. הוא הפנה גם לעיל עמ' 201, כנראה כדי ללמדנו שביטוי זה היה רווח בלשוננו של ר' משולם, ואפשר אפוא שהסופר קיצר במקום המובן לקורא.

13 ראה תוס' יו"ט רפ"ה דיומא, ד"ה לבין שתי הפרוכות: "ואפשר שהיה כתוב ברש"י מ' וטעו והדפיסו מאה". עמד על כך ר"ר מרגליות המצויין בהערה דלקמן (הערה 14), וציין גם לרש"ל ב"מ פה ע"א שכתב (על דברי הגמ' יתיב מאה תעניתא): "נראה לי דכל הני מאה ט"ס, וצ"ל: ארבעין". אוסיף כי במפרש לתמיד כט ע"ב ד"ה ושלש מאות כתב: "שכבית שני לא יכלו לעשות אמה טרקסין להבדיל שם לפי שהיה גבוה יותר ממאה אמה", וכתב על כך ר"מ ורשאויאק בספרו אמרי כהן על בראשית, וורשא, תרצ"ב, במלואים עמ' רו בהערה, כי בהכרח שיש כאן טעות, שהרי זה נגד משנה מפורשת (מדות ד, ו), וצריך להיות: שהיה גבוה מ' אמה, היינו ארבעים אמה, וציין לדברי התויו"ט הנ"ל. ברם על פי בדיקה בתקליטור של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, לא נמצא ברש"י ובתוס' ובספרים נוספים הקיצור: מ', שמשמעותו היא: מאה, אלא אך ורק: ארבעים.

14 עסק בכך ר' ראובן מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים, תשכ"ז, פ"י (המספרים בתלמוד) עמ' נא-סא. עליו יש להוסיף גם את מאמרו של ד' שפרבר, 'גלגולי מספרים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' רעה-רפ, והם הביאו דוגמות נוספות. שפרבר כתב כי: ש"מ, מתפרש הן כראשי תיבות של: שלוש מאות, והן כקיצור של: שמונים, והוכיח זאת מחילופי נוסח של מספרים באיכ"ר ב, ב, מהד' בובר, אות קיב, דף נד ע"א: "שמונים חנויות", והעיר בובר כי בדפוס ראשון ובירושלמי הנוסח הוא: "שלש מאות חנויות". לוי גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ניו יורק, תש"א, ח"ג, עמ' 188, כבר העלה השערה זו, אלא שהוא הרחיק לכת ותלה בכך את שתי הדעות בירושלמי, וכתב שהן נוצרו הואיל והאמוראים נחלקו כיצד לקרוא את ראשי התיבות הללו.

(או: ראשון), או: אחר.¹⁵ בדומה לכך הקיצור: פ"ב, יכול להתפרש: פרק ב, או: פרק בתרא.¹⁶

יש עוד סוג של ראשי תיבות מקובלים, אלא שהם מקובלים בעיקר בתחום מסויים, והוא תחום העתקות ספרים, הואיל וראשי תיבות אלו נוצרו בידי מעתיקים. יש מעתיקים שקיצרו פסוקים שנכתבו בפתיחה או בסיום הכתיבה,¹⁷ כגון: עמ"י עש"ו (=עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ) או לק"י (=לישועתך קויתי ה'), ויש שאינם קיצורים של פסוקים, אבל הם קיצורים של ביטויים שהיו רווחים אצל המעתיקים, כגון: תושלב"ע (=תם ונשלם שבח לא-ל בורא עולם), וכיוצא באלה. קיצורים אלה רבים ומגוונים, והם תלויים במעתיקים השונים. לכן ניתן למצוא גם כאלה שפתרונם כיום קשה, כגון: בהנ"ו, איה"ן, ל"א.¹⁸ נראה שכאשר המעתיקים כתבו זאת, היה ברור להם שהקורא יבין מה כוונתם, אלא שמאוחר יותר נשכחה הכוונה.¹⁹

15 כך לדוגמה כתב ר"ש בכרך בתשובתו לבעל השל"ה, בתשובות חוט השני סי' יא: "אודיע למ"כ שכשראיתי הכתב פתחתי הספר לעיין בזה ומצאתי שהגהתי בב"י [אהע"ז סי' קכט, אות יח, דפ' ירושלים, דף קכח ע"א, וראה שם בהגהות והערות אות נו, שכתבו בעניין זה ולא הזכירו תשובה זון שלי והיו קורין אותו שם הראשון לגמרי, ואמרתי אל לבי הלא דבר הוא בוודאי שלא הגהתי כן מלבי, ועיינתי ומצאתיו בפירוש בסמ"ק גם בכתובים בקלף, אלא שהסופרים כתבו א' במקום ראשון, ואח"כ הדפיסו אחר במקום א' ואמרתי לגלות אזנו בדבר זה".

16 אציין בזה לדברי רח"ב פונטרימולי בספרו פתח הדביר, איזמיר, תרט"ו, או"ח סי' סא, סוף ס"ט, דף פ ע"ג: "ועיין להרב מאמר מרדכי ז"ל שכ' דעיין בירושלמי דפ"ב דמגילה שהביא הרפ"ח וכמעט קרא אותו תיבה בתיבה ולא מצא ענין זה... וכנראה דחיפש בפרק ב' דמגילה... אבל בפרק בתרא דמגילה איתיה להדיא". לאמור, לדבריו המאמר מרדכי טעה בפתרון ראשי התיבות של: פ"ב. דומה שעוד יש לתמוה על המאמר מרדכי, שהרי הפרי חדש העתיק קצת מירושלמי דמגילה דאית ביה: "האומר מודים מודים משתקין אותו", ואם כן לפי זה היה לו להמאמר מרדכי לדעת שמקומו בפרק בתרא, שהרי זה הוא קטע מהמשנה שם.

17 קיצורים של פסוקים היו רווחים גם בתוך העניין עצמו. כדאי לעיין כאן לדברים רבה א, י: "אמר רבי ברכיה בשם רבי חנינא צריכין הדיינין שיהא בהן שבע מדות ואלו הן חכמים ונבונים וידועים, וארבע כמה שכתב להלן (שמות יח, כא) ואתה תחזה מכל העם וגו' הרי שבע, ולמה לא נכתבו שבע כאחת שאם לא נמצאו משבע מביא מארבע ואם לא נמצאו מארבע מביא מג' ואם לא נמצאו מג' מביא מאחד, שכך כתיב (משלי לא, י) אשת חיל מי ימצא". הפסוק המובא לבסוף אינו מובן, ולכן הציע ר' יחיאל העליר שהיה כתוב בראשי תיבות: אחמ"י, והכוונה היתה לפסוק: אנשי חיל מכל ישראל (שמות יח, כה), והמעתיק טעה בפתרון. כך מובא בשמו בהצופה לחכמת ישראל, שנה ח (תרפ"ד), עמ' 208. וכן כתב גם ר"ר מרגליות, מחקרים (לעיל הערה 14), עמ' כב.

18 ראה מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 50, הפותר: בשם ה' נתחיל ונגמור (אפשר גם: בשם ה' נעשה ונצליח, ונראה שפתרון זה מקובל יותר), אנה ה' הושיעה נא, לברכה יהיה אמן, או: לעולם יירשו ארץ (ראה לעיל, פרק שביעי, עמ' 260, הערה 73), ושם דוגמאות נוספות.

19 יש ראשי תיבות הקשורים לנוהגם של מעתיקים, אלא שמשמעותם נשתכחה במשך הדורות. כך עולה לכאורה מדברי ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, שבהקדמתו לדקדוקי סופרים על סנהדרין, בהערה, מציין לראשי תיבות שכתב המעתיק: ד"כ, ואין הוא יודע פתרון לכך, אלא הוא משער כי הכוונה היא: דוכתיה כאן, היינו המעתיק מורה היכן למקם את הערתו שבשולים. נוסף על דבריו ונציין כי מצאנו בכגון זה באותו כ"י גם במסכת ב"מ, ראה בדק"ס למסכת זו, עמ' 28 אות ב. וכן מצינו גם בלקט יושר

כמו כן מצאנו קיצורים המתלווים לשמות המעתיקים כמו: צב"י (= צדיק באמונתו יחיה, צעיר באלפי ישראל), ישרו"א (= יחיה שנים רבות וטובות אמן) ועוד, שמסתבר כי היו מקובלים בין המעתיקים, ואף כאן יש כאלה שפתרונם קשה, או שאינו מוכר כיום.²⁰

ב. ראשי תיבות מקובלים, אבל מקומיים

סוג נוסף של ראשי תיבות מקובלים הם ראשי תיבות, שאכנה אותם בשם ראשי תיבות מקומיים. לאמור, אדם הכותב חיבור מסויים ופעמים רבות חוזר בדבריו אותו ביטוי, הרי שעל מנת לקצר הוא יכתוב ביטוי זה בראשי תיבות. אבל ראשי תיבות אלו הם מקומיים, ויבין אותם רק מי שעוסק באותו עניין ממש. לדוגמה, אדם העוסק בענייני מוקצה בשבת יכול לכתוב: כא"ת, וכוונתו היא: ככר או תינוק, שהוא מונח הקשור לענייני מוקצה, ואין אדם יכול לפענח ראשי תיבות אלו, אלא אם כן הוא עוסק באותו עניין. כמו כן, לעתים יש מספר מלים שאדם חוזר עליהן בכתיבתו כמה וכמה פעמים, אבל בשונה מהקודם אין מדובר כאן במונח אלא במלים רגילות, ובמקום לחזור עליהן שוב ושוב הוא כותבן בראשי תיבות. לסוג זה כיוון המעתיק ר' יוסף הנקדן, בראש ספר המחברת לר' שלמה פרחון, אלא שהדברים נדפסו הרבה אחרי ר' שלמה לוריא. אלו דברי ר' יוסף הנקדן:²¹

ובכל מקום אשר כתב מ"א פירוש מין אחר, או מענין אחר, ובעבור כי צריך הרבה לתבות אלו כתבם הכותב ברמיזה ולהקל מעליו. וכן כל מקום אשר כתב ק"ל פירוש קרוב לו, ובכל מקום שכתב פ"כ פירוש פועל כבוד, פ"א פירוש פירוש אחר.

זו גם כוונתו של ר' שלמה לוריא שהובא לעיל בכותבו: "או שכבר כתב אלו הדברים כמה זימנין, אז הולך ומקצר הדברים בר"ת".

בדומה לאמור כאן, מצאנו ראשי תיבות שהיו רווחים בחוג מסויים וידועים היטב לאותו חוג. לדוגמה, יש חכמים שחידושיהם הועתקו על-ידי תלמידיהם, והם מכונים בראשי תיבות או בכינויים שהיו רווחים באותו חוג של תלמידים, אבל כיום קשה לדעת במי המדובר.²² דוגמה לכך הם ראשי התיבות: ד"ת, שמצאנום כמה פעמים בשיטה מקובצת לסדר קדשים. על כך כתב ר"ש עדני:²³

לר' יוסף ב"ר משה, ברלין, תרס"ד, יו"ד, עמ' 101 צד 6, ואם כן אפשר שראשי תיבות אלו היו מקובלים אצל מעתיקים, אם כי יש להודות שהשימוש בהם הוא מועט.

20 ראה שטיינשניידר, הרצאות (לעיל הערה 18), עמ' 57-58, שציין לכמה מקומות שבהם נאספו ופוענחו חלק ניכר מראשי התיבות הללו, ואיני רוצה להאריך. אציין לקיצור: ס"ט, שיש דעות שונות בפתירתו: סיפיה טב, ספרדי טהור, סימן טוב, סין טין, ונכתבו דברים רבים בנסיין להוכיח מהו הפתרון הנכון ביניהם. ללמדך עד כמה פתרון ראשי תיבות הוא נושא קשה.

21 הובאו דבריו בספר תשובות תלמידי מנחם בן יעקב ו' סרוק, מהד' שטרן, ווין, תר"ל, מבוא, עמ' xii. יש להעיר כי שטרן הוציא לאור את הספר הזה הנקרא מחברת הערוך לר"ש פרחון בווין, תר"ד, אלא שהשמיט את ההקדמה של ר"י הנקדן.

22 ראה לדוגמה פירוש ר' אליקים למסכת יומא, מהד' ר' דב גנחובסקי, ירושלים, תשכ"ד, מבוא עמ' 28, מס' 2; אוצר שיטות, פירושים וחידושים על התלמוד מרבתינו הגדולים שהיו בשאלוניקי וכו', מהד'

אמר המעתיק שלמה עדני נלע"ד שבכל מקום שתמצא כתוב בחבור זה ד"ת, רוצה לומר דעת תלמיד, והם דברי הרב בצלאל אשכנזי המגיה בענותותו, וכן כתוב גם בנמקי יוסף פ' יש נוחלים דף רכה,²⁴ והוא לקוח מן התלמוד פרק גט פשוט דף קסה, שהשיב ר' ירמיה לשואלים לו אני איני כדאי ששלחתם לשאול לי אלא כך דעת תלמידכם נוטה. ואע"פ שתמצא שם בנמקי יוסף פרק מי שמת דף רלא ע"א בהדיא כן דברי תורה, נלע"ד שהוא טעות וצ"ל כן דעת תלמיד...

לאמור, ר"ש עדני פתר אותם בצורה מסויימת, אבל בדפוס²⁵ היו שפתרו זאת אחרת, ולדעת ר"ש עדני פתרון זה הוא טעות. עתה משנדפס בש"ס וילנא חיבור מאה שערים על הרי"ף, לר' יצחק ב"ר אבא מארי בעל ספר העיטור, מצאנו שם בתחילת מסכת יבמות להדיא: דעת תלמיד, ואח"כ בסימנים אחרים בראשי תיבות: ד"ת.²⁶ ויש עוד דוגמאות לכך,²⁷ והדברים ברורים.

ג. הקושי בפתרון של ראשי תיבות טרם הדפוס

במשנה הוזכרו כמה קיצורים. הרי כך שנינו במעשר שני ד, יא:

המוצא כלי וכתוב עליו קוף קרבן, מ' מעשר, ד' דמאי, ט' טבל, ת' תרומה, שבשעת סכנה היו כותבין ת' תחת תרומה. רבי יוסי אומר כולם שמות בני אדם הם.

ר' אליהו דב פינס, ירושלים, תשל"ט. במבוא של כל ספר עמד המהדיר על כמה מראשי התיבות וניסה לפענחם, וגם ציין לפענוח שנעשה על ידי חכמים נוספים.

23 שיטה מקובצת על תמורה לר' בצלאל אשכנזי, ע"י ר' יעקב דוד אילן, בני ברק, תשל"ה, מבוא עמ' 12, הערה 18. המהדיר העתיק הערה זו מתוך שיטה מקובצת על מנחות דף פא. ואכן מאוחר יותר בשנת תשמ"א, כאשר הדפיס את שיטה מקובצת למנחות, הרי שם בדף פא (דפי הספר עמ' 110, הערה 59) נדפסה הערה זו במקומה.

24 המהדיר העיר שהדפיס הם לפי דפוס ויניציאה.

25 נראה שהדפוס שאליו התכוון ר"ש עדני אינו ידוע לנו כיום, ונגעתי בכך בהערתי 'עוד על דפוסי הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 235-236.

26 לעניין זה יש להוסיף את דברי ר' דוד מיכאל שמידל, בפתיחה לספר הגהות הרמ"ך על משנה תורה לרמב"ם, ירושלים, תשל"ו: "בכמה מקומות בספר באו הוספות שניכר שנוספו לאחר זמן... בסוף כמה הגהות והוספות באו סימנים שונים בר"ת... חתומות בסופן: ה"ת [מצאתי כן רק בעמ' יז (פעמיים)] או: ה"ג ת"ל [מצאתי כן רק בעמ' טז]... מזה היה נראה שהג' ת"ל [מצאתי כן רק בעמ' קכה. נראה שהכותב לא הבדיל בין ה"ג לבין הג', והפתרון בשניהם זהה: הגהת] וה"ת הוא ראשי תיבות הגהת תלמיד, אך יש דברים שבכתב היד שלפנינו חתומים ה"ת ומרן מביאם בכס"מ בשם הרמ"ך. אין אתנו דבר ברור בזה". אוסיף עוד, כי מצאנו ראשי תיבות מסוג זה גם בשיטה לא נודע למי על קידושין, מהד' ר"נ זק"ש, ירושלים, תשמ"ד: ח ע"א ד"ה וא"ר אלעזר, ט ע"א ד"ה תגא, י ע"ב ד"ה ק"ו, טו ע"א הו"א, יז ע"א ועוד, יח ע"א מה"ת, כז ע"א ש"מ בעי, שם ד"ה אם, שם ע"ב בד"א, ועוד. בדף נג סע"א: ד"ת ובי"ן. וראה שם עה ע"א ד"ה ר"א על ובי"ן.

27 אביא דוגמה אחת, והיא ראשי תיבות: ל"ש. שימוש בזה נעשה בספר חידושי רבינו דוד ב"ר ראובן בנפיד על פסחים, ירושלים, תשל"ג, ונמצאים כמעט בסוף כל דבור ודבור. ראה שם, מבוא עמ' 20, שהאריך בפענוח ראשי תיבות הללו.

אנו למדים ממשנה זו כי לא רק שהיו קיצורים כבר בתקופה קדומה, אלא אנו רואים כי כבר בתקופת התנאים²⁸ ניתן היה לפרש את הקיצורים במשמעות שונה. אפשר לומר שהם מציינים סוג של הקדש, ואפשר לומר שהכוונה לשמות של בני אדם.

והנה כאן אנו מוצאים מעין דוגמה בתוך דוגמה. צא וראה כי משנה זו הובאה גם ביבמות קטו ע"ב, ושם איתא: "מצא כלי... ד' דמוע".²⁹ היינו, גם כאן אנו רואים שקיימת אי הבנה ביחס לקיצור: ד'. נראה כי אי הבנה זו אף היא קדומה, שהרי הנוסחים השונים מקויימים על פי כל כתבי היד הידועים לנו. לפי נוסח המשנה, וכן הוא בכל כתבי היד והדפוסים הישנים של המשנה שלפנינו,³⁰ הכוונה היא לדמאי, היינו לפירות עם הארץ שספק אם הפריש מהם. ואילו לנוסח הגמ' ביבמות, וגם נוסח זה מקויים על פי כתבי היד והדפוסים הישנים,³¹ הכוונה לדמוע, היינו פירות חולין ותרומה שנתערבו זה בזה.

ברור שאדם יכול לומר כי המקרים שהובאו עד הנה אינם מלמדים דבר, שהרי אפשר שראשי התיבות הללו היו נהירים בזמן כתיבתם, ורק במשך הזמן נשתכחה כוונתם. צא וראה שהרי בירושלמי מעשר שני שם איתא:

תני אל"ף, דל"ת, חי"ת, טי"ת, רי"ש, מ"ם, תי"ו, תרומה. אל"ף קדמיתא, ד' דמאי, ח' חלבו, ט' טובו, ר' ראשית, מ' מעשר, ת' תרומה...

והירושלמי מביא שם עוד כמה דוגמאות, מהן אף בלתי מובנות יותר מהאמור כאן, ולא נאריך בזה. אנו רואים מדוגמאות אלו כי היו כמה וכמה אותיות ששימשו קיצור לתרומה, ואין ספק שלא היינו מעלים זאת על דעתנו כיום.

אפשר שיש לצרף לכאן את ראשי התיבות הנמצאים בסוגיות מסויימות. כגון בפסחים קב ע"ב: יקנ"ה, יקנה"ז, או בסוכה ח ע"ב: סוכת גנב"ך סוכת רקב"ש, או שם מח רע"א: לעניין פז"ר קש"ב, ועוד ועוד.³² והנה במקרים אלו בגמ' עצמה כבר נמצא פשר ראשי התיבות,³³ וניתן לומר כי לפנינו קיצור מאוחר של מעתיקים שאינו גורע מההבנה, שהרי

28 כתבתי כך, ולא כתבתי כי יש בזה מחלוקת בין התנאים, משום שלפי פירוש הר"ש שם, ר' יוסי לדבריהם דרבנן קאמר, היינו אליבא דרבנן אין הוכחה חר משמעית בכוונת הקיצור, וניתן לפרשו בשני אופנים. אמנם מהתוספתא שם רפ"ה עולה שהיא מחלוקת תנאים, ראה שם בפירוש חסדי דוד.

29 הר"ש שם בפירושו כבר עמד על כך שביבמות יש נוסח אחר. אגב, מעניין הוא הנוסח הכתוב לפנינו בר"ש, הואיל וזו דוגמה בתוך דוגמה בתוך דוגמה: "ובפ' האשה שלום כתוב בכל הספרים דלא תימא דמוע" וכו'. היינו היה כתוב בר"ש: דל"ת (היינו האות ד', והכוונה: בכל הספרים ד' דמוע), והמדפיס טעה ופתר זאת כראשי תיבות: דלא תימא.

30 כתבתי כן על פי משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשל"ה.

31 על פי דקדוקי סופרים השלם ליבמות, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשנ"ו.

32 אין מן הצורך לומר כי לעתים היו שיבושים כתוצאה מצורת כתיב זו, ראה מנחות נא ע"א: דנין תבש"ט, יגי"ל, ובמסורת הש"ס משם צ"ק (צאן קדשים) ובשיטה מקובצת שם, וכבר ר' טוביה בלקח טוב פר' צו דף כ ע"ב דן בעניין זה, ע"ש.

33 לכן ברוב המקרים הללו אין רש"י מסביר את משמעותם כי הוא יודע שהלומד יעמוד עליהם מעצמו, וכעין דבריו בסוכה מח ע"א על פז"ר קש"ב שהוא כותב: "סימן הוא כדמפרש ואזיל". ולכן קצת קשים

כאמור הסברו כתוב בצדו. אפשר שהוא קשור עם הסימנים המופיעים לעתים בגמ' כקיצור לשמות של הלכות או חכמים שהיו בסוגיה. סימן זה מן הסתם נעשה בידי הלומדים או בידי המעתיקים כדי להקל על הזכרון, ולכן עם הדפסת התלמוד הושמטו חלק גדול מהסימנים הללו ונותרו רק בכתבי יד.³⁴ גם כאן אתה יכול לעמוד על פירושו של הסימן מדברי התלמוד עצמם,³⁵ והדברים ידועים לכל לומד.

אבל לא תמיד כך הם פני הדברים, כגון בברכות נא ע"א: ללע"ט יפה לרמ"ת קשה, או במגילה כא ע"ב: ובריך מנ"ח, והקיצורים הללו מתפרשים שם ע"י רש"י,³⁶ הואיל ואין להם הסבר בסוגיה עצמה. מסתבר אפוא כי קיצורים אלו הם קדומים. גם כאן לא תמיד הובנו הקיצורים כראוי, ודי לנו לציין למחלוקת המפורסמת בקידושין נב ע"א בין רש"י ור"ת ביחס לפירוש האות ל' בקיצור יע"ל, הנמצא בדברי התלמוד שם: 'והלכתא כוותיה דאביי ביע"ל קג"ם', וכעין זה יש מחלוקת ביחס לפירוש האות ו' שבקיצור הנמצא בר"ה לא ע"א: 'הזי"ו ל"ך', ע"ש בתוספות.

ד. הראשונים משתמשים בראשי תיבות כפתרון למלים שאינן מובנות

כפי שראינו, ראשי תיבות היו בשימוש כבר בתקופה קדומה, ולכן מובן מאליו שאנו מוצאים שהראשונים השתמשו בכך כדי להבין מקורות מסויימים. הרי לפנינו דוגמאות:

א. בחולין קלד ע"א איתא:

אמר ליה [ר' יוחנן לריש לקיש] אל תקניטני שבלשון יחיד אני שונה אותה דתניא ר' יהודה בן אגרא אומר משום ר' מאיר... אמר לו אל תשנה אותה אלא בלשון בן תדל והא טעמא קאמר וכו'. [רש"י: אפילו אין אתה שונה אותה אלא בשם שוטה שבעולם ששמו בן תדל אפילו הכי קא קשיא לך הא טעמא קאמר למילתיה].

דבריו בע"ז לט ע"א: "חבי"ת, סימן הוא חלב בשר יין תכלת", שהרי דברים אלו מפורשים בגמ' שם. ואולי משום שטרם שנתפרשו כתוב שם כך: "חבי"ת אסור בחותם אחד חמפ"ג מותר בחותם אחד, חלב בשר יין וכו'. לאמור, יש הפסק עד שנתפרשו, לכן ראה רש"י להסביר זאת מיד. מעניין לציין כאן לתוס' במנחות כ ע"א ד"ה שכן אחרים, שכתבו: "כתוב בספרים סימן אשב"נ טמ"א, ואין הש"ס מפרש אלף אחרונה, ומפרש ר"ת אוכל כמותה שרגילות למלוח אוכלין, ולפי שאין זה קולא וחומרא לא חש הש"ס לפרש".

34 ויש גם לאידך גיסא, סימנים שכנראה נוספו מאוחר, כגון בברכות נא ע"א: "א"ר יוחנן אנו אין לנו אלא ארבעה בלבד הדחה שטיפה חי מלא", ונכתב בגליון: וסי' חמשה.

35 אם כי כידוע יש סימנים שהם קשים, הואיל והם אינם מקומיים, אלא מכוונים לכל המסכת וכד'. וכבר התוספות בחולין ד ע"א ד"ה מכניס כתבו שהסימן מתייחס לכל ההלכות של רב מנשה הנזכרות במסכת זו, אלא ששם אין מדובר בראשי תיבות. פנחס יעקב הכהן כתב ספר מיוחד בנושא זה בשם הסימנים השלם, לונדון, תשי"ג, עם מבוא הסוקר את הנכתב בנושא עד זמנו. וראה גם א' יורב, 'מסורת התלמוד - הסימנים"', סידרא, טז (תש"ס), עמ' 59-80.

36 ראה בדקדוקי סופרים בברכות שם שכתב שבכ"י מינכן ליתא לקיצורים הללו, אבל בשאר כתבי היד מצאנום. וביחס למגילה כתב בדקדוקי סופרים על מגילה, שבכ"י אחד הנוסח הוא: "ובריך מנח סימן על מקרא מגילה ושעשה נסים ושהחינו", ומסתבר שזו תוספת פרשנית מאוחרת.

אלה דברי ר' נתן ב"ר יחיאל בספרו הערוך:³⁷

פי' א"ל ר"ל לר' יוחנן ואילו שנית אותה בלשון איש ערל שפתים, ויש מי ששונה עדל בדלית, והיה אדם שלא היה מדקדק בשמועותיו, וכן אמר לו, אם³⁸ שונה אותה בן עדל, דליכא³⁹ חשש שמא טעות הוא דהא קאמר טעמא. ואבא מרי ז"ל היה שונה אותה בלשון בן תדל, פי' [ראשי תיבות]⁴⁰ תן דעתך לומר, כלומר תן דעתך בדבריו דהא טעמא קאמר.

את כוונת ר' יחיאל, אביו של בעל הערוך, ניתן לפרש בשני אופנים. האחד, ריש לקיש אמר: תדל, וכוונתו היתה לרמוז על ראשי התיבות של מלה זו. אלא שנראה לי כי פירוש זה קשה, ויותר מתאים לומר פירוש אחר. היינו, כוונתו היא שריש לקיש אכן אמר: תן דעתך לומר, אלא שמעתיק קיצר את דבריו וכתב: תד"ל.⁴¹

ב. בעירובין צא ע"א נאמר:

אמר רב... ושמואל אמר בין עירבו ובין שלא עירבו. וכן א"ר יוחנן מי לחשך בין עירבו ובין שלא עירבו, מתקיף לה רב חסדא לשמואל ולר' יוחנן יאמרו שני כלים בחצר אחת זה מותר וזה אסור.

רש"י שם כתב: "מי לחשך לא גרסינן". והתוספות במקום כתבו כי ניתן ליישב נוסח זה, ופירושו בכמה אופנים. אכן בעיטור כתב כך:⁴²

ורש"י כתב מלחסך⁴³ ל"ג ולא ידעתי מהו. ומסתברא לן דמסי'⁴⁴ הוא הגירסא שלא יטעה בההיא דגיטין [יח ע"א] בפלוגתא דרב ושמואל מאימתי מונין על הגט, ר"א

37 ערך בן תדל. ראשית דבריו הובאו שם במסורת הש"ס.

38 היינו: גם אם, אפילו.

39 היינו: גם אז ליכא חשש טעות. ואולי צ"ל: ליכא.

40 מלים אלו נוספו ביוחסין, שהעתיק כך את דברי הערוך בערך עדל, ועל פי זה הוסיפן ח"י קאהוט בערוך השלם, אלא שלא הקיפן בסוגרים כפי שעשיחי. אכן ביוחסין השלם, מהר" פיליפאווסקי על פי כתב יד, שלדברי פיליפאווסקי הוא כ"י המחבר, מהר" שנייה עם מבוא מאת רא"ח פריימאן, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 177, ליתא: "פי' ראשי תיבות". אבל גם אם לא נגרוס מלים אלו ברור שזו כוונת הערוך, אלא שלא כתב כן במפורש, וכמו שמצינו כן בגמרא כמה פעמים שכיוונו לראשי תיבות אף שלא כתבו כן במפורש, ומהן בסוטה ה סע"א: "א"ר יוחנן אדם, אפר דם מרה, בשר בושה סרוחה רמה, איכא דאמרי שאול דכתיב בשינ".

41 אמנם לא נתברר כיצד יהיה הסבר תשובתו. שמא כך פירוש הדברים: "ואבא מרי ז"ל היה שונה אותה בלשון", היינו הוא העדיף את הנוסח "בן תדל" (ולא להשמיט את המלה: בן, כפי שהיא מושמטת בנוסח הראשון). וכך תשובת ריש לקיש: אפילו אם אתה שונה אותה בן, היינו אפילו אם יהיה בברייתא יהודה בן אגרא אומר (כלומר ריש לקיש רמז לו באומרו "בן" על תשובת ר' יוחנן) תן דעתך לומר וכו'. בני בעז נ"י הציע לגרוס לפירוש זה: היה שונה אותה בלשון כן (במקום בן).

42 ריש הלכות מילה, מהר" רמא"י דף מח עמוד א.

43 נראה שצ"ל: מלחשך.

44 רמא"י הגיה שם: דסימן.

משעת נתינה ושמואל אמר משעת כתיבה, מתקיף לה ר' נתן בר הושיעא ולשמואל יאמרו שתי נשים בחצר א' זו אסורה וזו מותרת, ומשום דגרסי' התם מתקיף לה ר' נתן, והא מתקיף ר"ח שני כלים, מש"ה מנח סימנא, וט"ס היא ונכתב⁴⁵ בספרים.

כלומר, לדעת בעל העיטור המלה מלחש"ך, היא ראשי תיבות של: מתקיף לה חסדא שני כלים. היינו, הואיל ובגיטין יש לנו סוגיא דומה לזו, וכפי שמצטטה בעל העיטור, לכן ראו לתת סימן בסוגית עירובין כדי שלא נטעה בדבר. אלא שבמשך הזמן לא הובן הסימן כראוי, וכתוצאה מכך נוצרו שיבושים.

ג. במגילה יג סע"ב נאמר: "ואת דתי המלך אינם עושים [אסתר ג, ח] דמפקי לכולא שתא בשה"י פה"י". רש"י הסביר שם כך: "שבת היום פסח היום ואנו אסורים במלאכה". וכעין זה כתב הערוך בערך שהי: "פי' מתעוללין עלילות להבטל ממלאכת המלך ואומר שבת היום פסח היום"⁴⁶.

והנה בכמה כתבי יד ובמקורות נוספים שצויינו בדקדוקי סופרים שם, הנוסח הוא: "דמפקי ליה לשתא בשיהי פיהי ולא יהבי כרגא". קשה קצת לפתור נוסח זה כדברי רש"י והערוך. ואכן הערוך בערך פה כתב: "לתאוה יבקש נפרד (משלי יח, א) תרג' לריגתא בעי פהיא, כי אם בהתגלות לבו (שם שם, ב) תרג' אלא בשטיותא פהי ליביה". נמצא כי השורש פהי משמעותו תועה, בטל וכד'. ולפי זה כתב שם ח"י קאהוט בהערותיו: "ועפ"י פי' רבינו ורש"י ע"ש עשו בדפוסים המאוחרים קוים על שה"י ופה"י כאילו הוא ר"ת מן שבת היום פסח היום". לאמור, אין הכרח לפתור את הביטוי שה"י פה"י ע"י ראשי תיבות, אלא אלו הן מלים שמשמעותם שהיה, עצלות, ובטלה וכד'.⁴⁷ אבל הראשונים שנתקשו בכך, פתרו זאת באמצעות ראשי תיבות.

ד. דומה לכך היא המחלוקת הפרשנית שבין ר"ח ור"ת מצד אחד, לבין הרשב"ם מצד שני, בב"ב קסו ע"ב: "אמר רב פפא פשיטא לי ספל מלמעלה וקפל מלמטה הכל הולך אחר התחתון".

כתב הרשב"ם: "ספל מלמעלה, ספל אדירים (שופטים ה) הפקיד פלוני לפלוני. קפל מלמטה, טליתות שראויין לקפל, ויש פותרין גימטריא הוא ספל וקפל והכל הוא" וכו'.

45 רמא"י הגיה: שנכתב. והוא מסביר כי הט"ס היא באתח משתי האפשרויות הבאות. האחת, או שצורת הכתיב: מי לחשך, היא טעות וצ"ל במלה אחת: מלחשך. השנייה, או שמלה זו נכתבה שלא במקומה, והיא צריכה להיכתב ליד מתקיף לה רב חסדא.

46 ר' בנימין מוספיא כתב בהערותיו שם: "תרג' בפסוק ישנו עם אחד (תרגום שני אסתר ג, ח) ומפיקין שתא בשהי פהי נוטריקון שהי שבת היום, פהי פסח היום". מדבריו משמע שהכל נמצא בתרגום, אבל לפנינו נמצא רק: "ומפיקין שתא בשיהי פיהי", ונראה שההמשך הם דברי ר' בנימין, וצריך בירור מה הוסיף על דברי הערוך. אולי רצה לומר כי גם התרגום מפרש כמו שנמצא בגמ'. מ"מ גם בתרגום הנוסח הוא: שיהי פיהי, כמו שנמצא בחלק מכתבי היד, ויש לכך חשיבות ביחס לאפשרות פתרון באמצעות ראשי תיבות.

47 כן מפרשים גם בעלי המילונים לארמית בדורות האחרונים. ראה פירוש רש"י למסכת מגילה, מהדורה ביקורתית, על ידי א' ארנד, ירושלים, תשס"ח, עמ' 176, שורה 32.

הרשב"ם כתב 'גימטריא' אבל כוונתו היא לראשי תיבות, שאתה מוצא אותם מפורשים שם בתוספות:

ספל וקפל, פירש רבינו תם ספל ס' פלגי כמו שלשים חצאין דלעיל במי שמת (ב"ב קמה ע"א) חצאי סלעים, קפל ק' פלגי. ורבינו חננאל מפרש שתי לשונות ספל ספל ממש כדפירש הקונטרס קפל כלי אחד ששמו כן. ועוד לשון אחר פירש ספל סאה ופלגא קפל קב ופלגא.

לפי ר"ת ברור שיש כאן ראשי תיבות. כך היא גם דעת ר"ח, ואין להתחשב באות ו' של 'ופלגא', וכן כתב המגיד משנה בה' מלוה ולוה פכ"ז הי"ד: "ופירשו ר"ח והרב אלפסי והרב אבן מיגש לשון נוטריקון סאה ופלגא קפל קב ופלגא וכן עיקר".

אפשר שגם דוגמה זו דומה ממש לקודמתה, ואפשר שכאן יש ראשי תיבות מלכתחילה. ה. במגילה כא ע"א נאמר: "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו כביכול אף הקב"ה בעמידה". כתוב שם בתוספות הנמצאים רק בעין יעקב:⁴⁸

כתוב במדרש כביכול⁴⁹ כתוב בתורה יכול לאומרו, ונקוד על הכ"ף ועל הבי"ת כלומר כתוב בתורה.

מקומו של מדרש זה אינו ידוע.⁵⁰ מכל מקום עולה כי לפי התוספות המלה כביכול נכתבה כך: כביכול, ועל פי צורת כתיב זו הבינו התוספות כי שתי האותיות הראשונות משמעותן: כתוב בתורה. לאמור, הואיל וכתוב בתורה כי הקב"ה עמד, לכן יכול גם האדם לומר כי "אף הקב"ה בעמידה".

זו תופעה מעניינת כשלעצמה, שחלק מהמלה, היינו שתי האותיות הראשונות, יהיו ראשי תיבות, ושאר האותיות יצטרפו למלה בפני עצמה. לפי התוספות עולה, כי במשך הזמן נשכח ששתי האותיות הראשונות הן ראשי תיבות, והן הפכו להיות חלק בלתי נפרד מהמלה עצמה. אכן רש"י שם פירש באופן אחר, וכבר האריכו המפרשים בפירוש מלה זו.⁵¹ אמנם מעניין לציין שר' יצחק לאמפרונטי בספרו פחד יצחק, ערך כביכול, כתב כי המלה כולה היא ראשי תיבות: כי באדם יאמר כן ולא לא-לוה.⁵²

48 וכן הוא גם ברפוס ראשון של עין יעקב, שאלוניקי, רע"ה. בעין יעקב דפוס וילנא הקיפו את דברי התוספות בסוגרים הואיל ואינם מצויים בדפוס התלמוד.

49 כ"ה בדפוס ראשון. לפנינו הדפיסו: כ' ב' יכול, כדי שהעניין יובן יותר.

50 יתכן לומר כי אין כוונת התוספות למדרש שבו כתובים הדברים הללו, שהרי אין אלו דברים המתאימים למדרש. כוונת התוספות לומר, כי בנוסח של מדרש מסויים שבו מובאת המלה "כביכול", היא נמצאה כתובה או בצורה מפורשת (כתוב בתורה יכול) או בצורה של קיצור (כביכול), והיא נכתבה כך ע"י מעתיק מסויים, שעדיין שמר על הצורה המקורית. ואכן מצאנו בכמה כתבי יד, אף של חכמים מאוחרים בסביבות שנות ת"נ, כי כתבו מלה זו כך: כ"ב יכול.

51 הליכות עולם לר' ישועה הלוי, שער ב פ"א, ועוד. ראה גם נ' ברגרין, עיונים בלשון העברית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 268-270.

52 הוא כתב: "ופרש"י כביכול נאמר להקב"ה כבאדם שיכול להאמר בו כן, וכתוב במדרש כ"ב יכול ר"ל כתוב בתורה יכול לאומרו ונקוד על כ"ב ראשי תיבות כתוב בתורה, אי נמי כביכול ראשי תיבות כי

ו. מגילה יד ע"ב תד"ה שגלתה: "קשה היאך אותה צדקת גלתה שוקה... וי"ל דנמצא בספרים מדוייקים שנקוד בהן לאורה כלומר לאור שלה" וכו'.
וכתב על כך בהגהות בעל תפארת למשה (ש"ס וילנא עמ' ז):

נ"ב כצ"ל לאור שלו, פי' בספרים מדוייקים היה כתוב לאור ונקודה עליו כזה לאור,
וטעה המעתיק וכתב לאורה, ובאמת צ"ל לאורו ודו"ק. כ"ש מאמ"ז⁵³ הגאון
מוהר"ר העשיל ז"ל.

לפי דבריו צריך לומר שהתוספות אומרים כי בספרי התלמוד היה כתוב: לאור, ומעתיק,
שפעל לפני זמן בעלי התוספות, טעה בפענוח הקיצור וכתב: לאורה, אבל באמת היה צריך
לכתוב: לאורו. לפי זה פירוש דברי הגמ' הוא כי היא גילתה שוקה, היינו שלא במתכוון,
וכתוצאה מכך נתאווה לה דוד, והלך לאורו⁵⁴ היינו לחמימותו ג' פרסאות. וכעין זה כתב
בהגהות ריעב"ץ, אלא שהוא גרס לאורה כפשטות דברי התוס' לפנינו.

מכל מקום, מדברי ר' העשיל למדנו כי התוס' כבר העירו שיש אפשרות לטעויות של
מעתיקים כתוצאה מקריאה בלתי נכונה של קיצורי מלים. נכון הוא שאפשר להסביר
בפשטות את דברי התוספות כפי הנוסח שלפנינו, וכפי שכתבו ריעב"ץ ורש"ש
בהגהותיהם על אתר. אבל לענייננו אנו רואים שיש אפשרות להבין את דבריהם בדרך
אחרת וכפי שהסביר ר' העשיל. לאמור, פתרון בעזרת ראשי תיבות שלא נפתרו כהלכה,
הוא פתרון נכון, ואפשר לשייך פתרון זה גם לבעלי התוספות, שהרי הכתיבה באמצעות
ראשי תיבות החלה כבר בתקופה קדומה.

ה. ראשי תיבות בעידן הדפוס

עם המצאת הדפוס אנו מוצאים את ראשי התיבות הן בגוף הספר והן בשער הספר.⁵⁵
בראשית ימי הדפוס נראה כי ראשי התיבות אינם מרובים, והם אינם עולים על כמות ראשי
התיבות המקובלת בכתבי יד, אבל דבר זה צריך עוד בדיקה.⁵⁶ כמו כן בתקופה זו אין

באדם" וכו', כמו שכתבתי בפנים. הרואה את דבריו מדמה כי דברי המדרש אף הם דברי רש"י, ולא כן
הדבר. וראה עוד בערוך השלם ערך יכל, דף קלב ע"ב, שכתב על הצעתו בדבר ראשי תיבות: "ואלה
דברי נביאות הם, או אולי רק פטופטי מילין ואין לנו עסק בנסתרות של ר"ת", ע"ש שהאריך במשמעות
הביטוי.

53 כך שמעתי מאדוני מורי זקני.

54 הניקוד שלי, כדי שנבין שלפי פירוש זה משמעות המלה היא מלשון חום, חמימות. ראה חידושי
הרש"ש והגהות ריעב"ץ על אתר.

55 יש לדעת כי גם מצאנו שמות ספרים שיש בהם ראשי תיבות, אם כי לא תמיד נכתב הסימן לראשי
תיבות בשמו של הספר הנמצא בשער. לעתים רמוז בראשי התיבות הללו שם המחבר, ולעתים רמוזים
בהם עניינים הנוגעים לחוכנו של הספר, והמחבר הסביר זאת בהקדמתו. מ"מ זלאטקין בספרו שמות
הספרים העבריים, ניישאטעל, תש"י, רשם את הספרים הללו בפרק ג, ובפרק ט, וראה גם בנוספות
שבסוף הספר.

56 כדאי לציין בזה לדברי ר"א ברלינר, פירוש רש"י על התורה עם זכור לאברהם, מהד' תנינא, פפא"מ,
תרס"ה, בראש המדור הנקרא "לוח ראשי תיבות" (לעמוד זה אין מספר, והוא נמצא לאחר עמ' 29):

אחידות בסימן של ראשי התיבות. לאמור, יש ספרים שהסימן של ראשי תיבות הוא נקודות על האותיות. יש ספרים שהמדפיס השתמש בגרשיים במקום נקודות, או שהשתמש בסימן אחר. יש ספרים שאין בהם סימן כל עיקר, אלא המדפיס סמך על ההבנה של הקורא שיבין כי מדובר כאן בראשי תיבות. נדגים חלק מהאמור, על פי הכתוב בשער של ספר הרוקח, פאנו, רס"ה: ⁵⁷ "ספר הרוקח אשר יסד הרב רבינו אלעזר בן רבינו יהודה זצל מוגה עם רב הדיוק על יד האלוף מאור גלותינו מהר"ר יהודה יעל"ה ⁵⁸ איש פיזור"ו צב"י". ⁵⁹ ובכן, אנו רואים כי המלה 'זצל' נדפסה ללא סימן של ראשי תיבות, ומן הסתם המדפיס סמך על המעיין שידע מה הכוונה. גם כאשר צריך לסמן ראשי תיבות, אין המדפיס משתמש בסימן גרשיים, אלא בסימנים אחרים כפי שכתבתי בהערות. לא נתברר מדוע יש סימן של נקודות על המלה פיזור. נראה שעלינו לומר כי אין הסימן מלמד על ראשי תיבות אלא הוא מלמד על הדגשה. ⁶⁰ לאמור, הספר אמנם נדפס בפאנו, אבל המגיה הוא איש פיזור. ביחס למשמעות המלה יעל"ה נחלקו חכמים, אם היא באה כראשי תיבות, או מלה העומדת בפני עצמה, וא"כ הנקודות הן סימן של הדגשה. ⁶¹ אכן הנקודות על המלים: מהר"ר, צב"י, מלמדות על ראשי תיבות: מורנו הרב רבי. צדיק באמונתו יחיה (או: צעיר באלפי ישראל). מעניין לראות כי את צמד המלים 'על יד', לא כתב המדפיס בראשי תיבות: ע"י, אף שאלו הם ראשי תיבות מקובלים.

המיקום של הסגול או הצירה במקרה שלפנינו הוא מעל האות שלפני האחרונה, אבל לא בכל הדפוסים היה המצב זהה לזה. אמנם נקודות כסימן של ראשי תיבות סומנו על כל אות ואות, אבל סימנים אחרים סומנו מעל המלה במקום שאינו קבוע. כך היה בתקופת כתבי היד, וכך היה בראשית ימי הדפוס. רק במשך הזמן התקבל כי את הסימן גרשיים יש לשים לפני האות האחרונה של המלה, וכפי שכתבנו לעיל בתחילת הפרק, עמ' 297. מעניין לראות כי כמות ראשי התיבות שבדפוס הולכת ומתעצמת ברבות השנים. שכלול אמצעי ההדפסה וריבוי הספרים, לא הביא לירידת השימוש בראשי תיבות, אלא אדרבה דומה שהעצים אותם. לפיכך מובן הוא, שאנו מוצאים בספרי הדפוס הדרכה למעיין בפיענוח ראשי תיבות. נסקור חלק מספרים אלו. ⁶²

"שקדתי שלא לקצר על ידי ראשי תיבות בפנים פירוש רש"י, וכאשר לא קצרו גם המדפיסים הראשונים, רק ברבות הימים נתרבו ראשי התיבות בספרים הנדפסים".

57 בחרתי בו משום שהוא הספר הראשון שבו נדפס לראשונה השער כעמוד בפני עצמו, וכמו שכתבתי בפרק ראשון, עמ' 6.

58 בשתי המלים הללו לא נדפסו גרשיים אלא נדפס סגול הפוך מעל כל מלה.

59 בשתי המלים נדפס צירה מעל כל מלה.

60 בתקופת כתבי היד, לסימן של נקודות על מלה יש כמה מטרות, כפי שכתבנו בעמודים, הגהות (לעיל הערה 2), וכך גם במקרה שלפנינו.

61 ראה הגדה של פסח, שבלי הלקט, מהדורתו, לוד, תשנ"ח, מבוא, עמ' 9, הערה 9.

62 בשנת ר"צ הדפיס סבסטיאן מונסטר בעיר בזל, את הספרים יואל ומלאכי עם פירוש הר"ק. בתחילת הספר הוא הקדים הקדמה בלטינית, ולאחריה כתב בלטינית פיענוח של ראשי תיבות וקצורים, וכן ביאורי מילים. אך אין אנו עוסקים בחיבורים שנכתבו בשפה זרה, שאינה עברית.

ו. הדרכה בפתרון ראשי תיבות

בכל הדוגמאות שהובאו לעיל כפתרון בראשי תיבות, היה מדובר בראשי תיבות שאינם מקובלים שהובאו כפתרון לקושי בטקסט. נראה בעיני שמיעוט המקרים הללו מלמד שהראשונים חשבו כי קשה להעלות על הדעת שימוש בראשי תיבות שאינם מקובלים, וכי יש להשתמש בכך רק כאשר אין מוצא אחר.

נקודה נוספת בעניין ראשי תיבות היא, שדומה בעיני שלא מצאנו קובץ כל שהוא שיש בו הדרכה לפתרון של ראשי תיבות.⁶³ זאת משום שכפי שהסברנו לעיל, ראשי תיבות שאינם מקובלים הם בלתי שכיחים, ואילו ראשי תיבות מקובלים ידועים לכל, ואין צורך לכותבם. אמנם ראינו לעיל כי המעתיק ר' יוסף הנקדן, כתב בראש ספר המחברת לר' שלמה פרחון, פענוח של ראשי תיבות מסויימים, אבל דומה בעיני כי הואיל ואלו הם ראשי תיבות מקומיים, סבור היה המעתיק כי אפשר שהמעיינים יתקשו בהבנתם.⁶⁴ גם יתכן שאנו יכולים להסיק מכאן כי המחברים באותה תקופה לא הרבו לכתוב בראשי תיבות, ומי שעשו כן היו המעתיקים שרצו להעתיק מהר ככל האפשר. אלא שיש בידינו מעט מאוד חיבורים שנכתבו בעצם כתב ידו של המחבר, ולכן אין אנו יכולים לבדוק הנחה זו.⁶⁵ אמנם סיבה נוספת לכתיבה בראשי תיבות היא חסכון בחומרי כתיבה, אבל בכך דומה שאין הבדל בין מחבר למעתיק.

(א) ספרים שיוחדו בחלקם לפתרון ראשי תיבות

אם ברצוננו לתת לפני המעיין רשימה של ראשי תיבות ופתרונם, הרי שניתן לעשות כן בשני אופנים. האחד, נחבר רשימה של ראשי תיבות, ונפרסמה בספר בפני עצמו. הואיל

63 בספר ארבעה טורים המאור, ירושלים, תשס"ז, נכתב במבוא עמ' 11: "קונטרס יוצא דופן על הטור הוא 'פירוש המלים הקשות' הכולל גם פתיחת ראשי תיבות מצויים. קונטרס זה שהיה נפוץ בעבר, כפי שמעידות כמה העתקות שנמצאו ממנו, לא נדפס מעולם, וככל הנראה מאחר והבית יוסף הפך לחלק בלתי נפרד מהטור, בטל הצורך בחיבורים מעין אלו, שכן בכלל דבריו דבריהם". אמנם לא ניתנו פרטים על קונטרס זה, אבל משמע שהוא נכתב לפני חיבור הבית יוסף, וא"כ נראה שנכתב טרם הדפוס. קונטרס מעין זה קיים בטור שנכתב בשנת רל"ה (1475), הנמצא בלונדון, הספרייה הבריטית, קטלוג מרגליות 544-545 (צילומו בבית הספרים הלאומי בירושלים, כתיב יד, ס' 6103). אם היתה כוונתם אליו, הרי שהוא נכתב בראשית ימי הדפוס.

64 אמנם בספר כל בו מצאנו בראש סימן קכב את הכותרת: "דין גימטריאות ונוטריקון", אבל מדובר שם ברמזים שונים הנובעים על יסוד גימטריה וראשי תיבות על פסוקים מהתנ"ך וכדומה, ולא מכתובה הנעשית באופן מקוצר על ידי ראשי תיבות, וכפי שיראה המעיין שם.

65 מצויים שרידים של משנה תורה בעצם כתב ידו של הרמב"ם, שנדפסו במשנה תורה לרמב"ם, מהד' שולזינגר, ניו יורק, תש"ז, כרך חמישי. מ' לוצקי שפרסם כתב ב'אחרית דבר', עמ' 20 את המסקנה הבאה: "מנהגו של רבינו המחבר [הרמב"ם] לא לכתוב שום דבר בראשי תיבות מלבד קצורים אחדים כמו: שנ' וכו' אמ' ר'; בכ"י המתפרסם פה לא נמצא שום ר"ת מלבד הנ"ל". פירוש ר' אברהם מן ההר, שפעל בפרובנס סביב לשנת ה' אלפים נ (1290), למסכתות יבמות, גדרים ונוזיר, מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשכ"ב, נדפס על פי כתב יד, שלדעת המהדיר נכתב בידי המחבר עצמו. מתברר שיש בו ראשי תיבות מקובלים, אולי יותר מאשר בכתב ידו של הרמב"ם, אבל גם הם אינם מרובים מאוד.

ורשימה זו אינה קשורה לספר מסויים, הרי שרשימה זו צריכה להכיל ראשי תיבות מקובלים, שיתאימו לכל ספר שיבוא לידנו. האופן השני, נחבר רשימה של ראשי תיבות המתאימים לספר מסויים, ונדפיס אותה באותו ספר. זאת תהיה כמובן רשימה של ראשי תיבות מקומיים. הבה נתן מספר דוגמאות לספרים מהסוג הראשון, ולאחר מכן ניתן דוגמאות לספרים מהסוג השני.⁶⁶

ר' דוד ממשפחת התפוחים (פומיס) כתב מילון בשם צמח דוד, ויניציאה, שמ"ז, ובשערו נכתב:

בו הצמיח ופרש באר היטב בקצור בשלשה לשונות כל שורש מלה ומלה שמצא בספר הערוך הגדול, ובשרשים, והעקריות הנמצאות בספר המתורגמן... חבור נאה עם רב התועלת להבין כל מה שנכתב בלשון הקדש ובלשון גמרא... ובסוף הספר יש פרוש כמה ראשי תבות הרומזות המלות לקצר המכתב.

ואכן בסוף הספר, בעמוד רלז נדפס: "אותיות שהמפרשים תמיד נוהגים בתמורת המלות לקצר המכתב", ולאחר מכן באה רשימה של ראשי תיבות וקצורים לפי סדר א"ב. נעתיק את תחילתה כדי שהמעייין יוכל לעמוד על טיבה של רשימה זו, משום שדומה שהיא הראשונה המכילה ראשי תיבות רבים, וגם מסודרת לפי א"ב:

א' ⁶⁷ אחד, ⁶⁸ אחת, אמר, אָלֶף, ⁶⁹ אחד במספר. ⁷⁰

א"א. ⁷¹ אמן אמן, אדוני אבי, אי אפשר.

אאו"ל. אדוני אבי זכרונו לברכה.

אא"ב. אדוני אביכם.

א"ה. אמר הפסוק.

אא"עה. ⁷² אמר אברהם עליו השלום.

אא"ע. אברהם אבן עזרא.

א"חכ. אחר כן, או אחר כך.

א"י. ארץ ישראל.

66 ברור שהדוגמאות הן של ספרים נדפסים. עם זאת אעיר כי בערך באותה העת נתחבר באיטליה ספר שכולו מוקדש לראשי תיבות, אלא שנשאר בכתב יד. ראה מקבציאל, לט (תשע"ג), עמ' תשסא-תשסג.

67 יש להוסיף לאחר הערך נקודה או פסיק, כי דרכו בכל שאר הדוגמאות לרשום נקודה או פסיק (ראה הערה הבאה והערה 71) לאחר הערך.

68 הפסיקים נמצאים במקור, אלא שלעתים נדפסו במקומם נקודות, ואין בכך אחידות. כן גם להיפך, בסוף משפט נמצא לעתים פסיק במקום נקודה.

69 הניקוד במקור.

70 מתחת לשורה זו בא גם ההסבר בלטינית, וכן מתחת לכל שורה ושורה.

71 בנדפס מפריד כאן פסיק ולא נקודה, ואין בכך כלל קבוע כי לעתים נדפס פסיק ולעתים נקודה היא המפרידה (ראה הערות 67, 68), ואני הדפסתי נקודה באופן קבוע.

72 סימן הגרשיים מסומן במקום כפי שצויין. לאמור, במיקום הגרשיים אין אחידות בספר. לעתים הוא נמצא לפני האות האחרונה, ולעתים באמצע המלה. ראה לעיל ליד הערה 5.

א"כ. אם כן.

א"ל. אמר להם, או לו, או אמרו.

אמ"ר. אמר רבי.

אע"ג. אף על גב.

אב"נע. אבן עזרא נוחו עדן.

אע"פ. אף על פי.

א"פ. אפס.⁷³

עיון ברשימה שלפנינו מלמד על כולה. לאמור, יש בה ראשי תיבות המוכרים לנו גם כיום, אבל יש בה ראשי תיבות שאינם מוכרים לנו ואינם בשימוש כיום, ואין הם מצויים גם בספרים הפותרים את ראשי התיבות הנמצאים בשימוש כיום. יש להוסיף כי יש בהמשך הרשימה מעט ראשי תיבות גם עבור ספרים, כגון: ב"ר - בראשית רבה, וכן ראשי תיבות של שאר ספרי מדרש רבה על התורה, פרט לספר במדבר. ברשימה נמצא גם: ד"ה - דברי הימים, והוא הספר היחיד מהתנ"ך המוזכר ברשימה זו. כן נזכר: ת"א - תרגום אחר;⁷⁴ ת"י - תרגום ירושלמי; וכת"י - וכן תרגם יונתן.⁷⁵ יש ברשימה ראשי תיבות עבור שני שמות של חכמים: ריב"ל - רבי יהושע בן לוי; ר"ש - רבנו שלמה. כן נמצא גם: ב"ה - בית הלל; ב"ש - בית שמאי.

מילון נוסף הכולל בתוכו גם ראשי תיבות כתב פיליפ ד' אקן, וקראו בשם מעריך המערכות, פאריס, שפ"ט. ספר זה הוא מילון הכתוב רק בעברית, ונמצא בו ביאורים למלים מהמקרא ומדברי חז"ל. יש בו גם תוספת חשובה ומרובה של ראשי תיבות.⁷⁶ שלא כצמח דוד, כאן המחבר שילב את ראשי התיבות יחד עם המילון, ולא קבע להם מדור נפרד בסוף הספר. אמנם גם בספר זה, חלק מראשי התיבות אינו מוכר לנו כיום, וניתן לומר שהוא גם מוזר ביותר. יש ביניהם ראשי תיבות שנזכרו כבר בצמח דוד,⁷⁷ אבל יש ביניהם אחרים, ואתן רק כמה דוגמאות לפי סדר הא"ב, ובלשונו:

א"ב,⁷⁸ אלפא ביתא, אחד בתורה, או בנביאים או בכתובים.

אב"ד, אב בין דין, אין בית דין. אב"ו, אדם בשר ודם.

אבי"ה, אליעזר בר יוסף הגלילי, אשר בך ירוחם יתום.⁷⁹

א"ג, אית גרסינן, או אית גריס, או אחד גריס.

אג"ר, אית גסות רוח.

א"ד, איכא דאמרי, אין דרך.

2/10/1988

73 לכאורה צ"ל אפ', שהרי אין כאן ראשי תיבות אלא קיצור. המחבר הביא גם קיצורים וכמו שכתב: א'.

74 אין מוזכר הפתרון: תרגום אונקלוס, ואין הוא נזכר כלל ברשימה.

75 אבל אין מוזכר: ת"י - תרגום יונתן.

76 אבל לא הוסיף את במדבר רבה החסר בצמח דוד, שצויין לעיל.

77 כגון: אא"ע - אברהם אבן עזרא.

78 אין בספר סימן של גרשיים על כל ראשי התיבות, ואני הוספתי לנוחיות המעיין.

79 זו כנראה טעות סופר.

אדה"ר, אדם הראשון, אין דרך המוסר.⁸⁰

יש להוסיף כי ספר זה חובר ע"י יהודי מומר, ובהקדמה הוא כותב: "עד [היינו הספר כולל גם] ר"ת שחבר ברוב כוחו וידיעתו כי רב הוא הה"ה⁸¹ בושטורפוא", והכוונה כנראה לנוצרי יוחנן בוקסטרוף, שממנו קבל את ראשי התיבות הללו. בוקסטרוף כתב כמה ספרים בענייני יהודים, וגם חיבר קטלוג של כתבי היד הנמצאים בספריה הנמצאת בפרמה שבאיטליה.

למרות שיש בספר זה ראשי תיבות הנראים לא רגילים ואף מוזרים, הרי גדולי ישראל כמו ר' יוסף תאומים⁸² ור' יצחק אריה ווארמזער⁸³ המליצו עליו כספר לימוד.

(ב) ראשי תיבות מקומיים הנכתבים באותו ספר

בשער ספר מסורת המסורת לר' אליהו בחור, ויניציאה, רצ"ח, נאמר:

חברו ר' אליהו המדקדק... להבין ולהורות, לאנשי הדורות, דרך בעלי המסורות, בקצור לשונם, וחידותם וסימנם, בראשי תיבות ובנוטריקון, לכולם עשה תקון.

ואכן בספר עצמו, בשער הנקרא בשם שבירי לוחות, דף ע"א ואילך, כתב ר' אליהו את פתרונו של ראשי תיבות וקיצורים הנמצאים במסורה הגדולה והקטנה, וגם הסביר את עניינם. מובן שראשי תיבות אלו הם מסוג של ראשי תיבות מקומיים, לאמור, הם משמשים אך ורק לענייני מסורה, ואין הם ראשי תיבות שניתן לומר עליהם כי הם מקובלים באופן כללי. לכן ברור כי מתאים היה להדפיסם בספר העוסק בענייני מסורה.⁸⁴ ר' שמואל פיהם הדפיס את הגהותיו של רש"ל לתלמוד וקראן בשם חכמת שלמה. החיבור נדפס, כאמור, לאחר פטירת רש"ל, בקראקא, שנת ושל"ה.⁸⁵ ר' שמואל עמד בהקדמתו על כמה וכמה עניינים הקשורים בהדפסת הספר, ובין השאר כתב:

וגם זה אודיע לקורא אע"פ דפשוט הוא, שבכל מקום שתמצא (נ"ב) רצה לומר נכתב בצדו. (הד"א) הוא דבור אחד. (הס"ד) הוא סוף דבור. (כצ"ל) כן צריך להיות. הגם כי ב⁸⁶ התחלת מסכתא סיימנו⁸⁷ כל הראשי תיבות כדי שיורגל בו הקורא.

80 אולי חסרה כאן מלה, שאיני יודע מה היא. או שלקח את האות הראשונה והאחרונה של המלה 'המוסר', דבר שלא עשה כן בשאר ראשי התיבות, שהרי אין בשיטה זו ראשי תיבות ממש.

81 הלא הוא האדון (התכם וכד').

82 באגרתו השנייה (שו"ע אורח חיים, מהד' מכון ירושלים, ח"א, דף שלט רע"א): "למוד עמהם בינקותם כל תנ"ך עם הפירושים עם הספרים אשר אלה שמותם, מקראות גדולות, ב' ספרי רד"ק... התורגמן, תשבי, ערוך עם מוסף מעריך המערכות". וראה עוד לדוגמה בכללי איסור והיתר שלו אות יב, ערך הגהה.

83 בספרו בעל שם ממיכלשטאט, ירושלים, תשמ"ג, עמ' כח: "דרכי לימוד, אמר האומר כן ינהג האדם בלימוד... ילמוד בפרט בלימוד הגמרא, ביאור ע"י ערוך, מערכת הלשון, מעריך המערכות". וראה בעמ' קי בהגהותיו על בכורות יא ע"א, שהעתיק מספר זה פירוש מסויים.

84 למרות זאת מאוחר יותר נדפס שער זה בלבד כספר בפני עצמו בשם פירוש המסורת, פראג, שכ"ו.

85 היינו שנת שמ"ב, ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 312, הערה 83.

לאמור, אף כאן מדובר על ראשי תיבות מקומיים, שהמדפיס השתמש בהם בספר זה, ואף שהם מתאימים לספרים נוספים העוסקים בתלמוד, וכדברי המדפיס: "דפשוט הוא", מכל מקום הוא מצא לנכון לכתוב אותם במפורש, כדי להקל על הקורא. גם ר' שמעון אושנבורג התייחס לכמה ראשי תיבות שכתב בספרו:⁸⁸

כל מקום שכתבתי בביאורי ק"ל רצוני לומר קשה לרש"י. ל"פ, ר"ל לכן פירש ומשום תרתי בלבי⁸⁹ כתבתי ראשי תיבות. חדא, כי מה שקשה לרש"י קשה ג"כ לרבותינו, כי רש"י לא חדש הדברים מלבדו רק במקומות מועטים, וא"כ הם הם הדברים שאמרו חז"ל, לכן אם תרצה תוכל לקראתו קשה לרש"י, או קשה לרבותינו. או לכן פירש או לכן פירשו מאחר שהוא ר"ת. והשנית, כדי לקצר על המעיין בו כי את הקיצור אהבה נפשי. ומטעם זה כתבתי ג"כ ל"ל שר"ל למה לי, וכן הל"ל ר"ל הוה ליה למימר.

שמענו כאן הסבר מעניין לכתיבה בראשי תיבות. המחבר כתב בראשי תיבות כי ניתן לפתורם בשני אופנים, והואיל ושני האופנים מתאימים לדבריו, הוא משאיר בידי הקורא במה לבחור, או ששניהם כאחד טובים. ההסבר השני שלו לכתיבה בראשי תיבות הוא ההסבר המקובל. לאמור, מפני אהבת הקיצור.

נציין לדוגמה עוד מחברים שכתבו פתרונם של ראשי תיבות הבאים בספרם. ר' יוסף ב"ר יששכר בספרו יוסף דעת, פראג, שס"ט, רשמם בהקדמתו דף ו ע"ב. הרשימה אינה ערוכה לפי סדר א"ב. כמו כן היא כוללת בתוכה גם ראשי תיבות עם אותיות שימוש, למרות שראשי התיבות הבסיסיים רשומים אף הם. כך לדוגמה נרשם: "(כצ"ל) כך צריך להיות, (וכצ"ל) וכך צריך להיות", ועוד בכגון זה. אף קיצורים נרשמים עם גרשיים, כגון: "(בג"י) בגירסת. בגימטריא". ומכאן גם למדנו כי לעתים רשם המחבר כמה אפשרויות לפתרון. ר' יוסף יוזפא כ"ץ הדפיס חלק מחיבורו של אביו ר' יהושע ולק על ספר הטור הנקרא בשם פרישה ודרישה. את חלק יורה דעה הדפיס בלובלין שנת שצ"ה. הוא כתב הקדמה מפורטת שבה הסביר את פועלו בהכנת כתבי אביו לדפוס. בין השאר כתב שם כך:⁹⁰

אנכי המודיע בזה שלא יעלה על שום אדם לתלות ח"ו בוקי סריקי לומר שאבי מורי ורבי ז"ל טעה בכתיבתו, רק יתלה בטעות הסופרים המעתיקים והמדפיסים, או אני

86 בצילום שלפני אות זו נדפסה בסוף השורה, ונראה שיש אחריה חסרון של שתי אותיות, וצ"ל: בכל.

אמנם בכל התחלת מסכת לא נדפסו ראשי תיבות, ורק לאחר כמה דפים חזרו להדפיס בראשי תיבות.

87 כלומר, פתחנו את ראשי התיבות. אולי נקטו לשון זה שכאילו רצו לומר סיימנו להשתמש בראשי תיבות. לא מצאתי שימוש בלשון זה במקום אחר. אמנם בן יהודה כתב במילונו בשורש סים, דף 4022 ע"ב, שמשמעותו בספרות הרבנית היא במוכן של סימן, צ"ן, ונראה שזו משמעותו כאן.

88 דבק טוב, ויניציאה, שמ"ח, בהקדמה, כלל כב.

89 מליצה על פי קהלת ב, ג: "תרתי בלבי למשוך ביין את בשרי". כאן כוונתו למלה "תרתי" בארמית שפירושה שתיים. כלומר, יש לו שתי סיבות שכתב מלים אלו בראשי תיבות, וכפי שמסביר.

90 העתקתי מתוך טור השלם, מהד' מכוך ירושלים, ירושלים, תשנ"ג, טור יו"ד, הקדמת בן המחבר פרישה ודרישה, אות יב.

שגיתי בדבר הזה ושגיאיות מי יבין, ואקוה לאל יתברך שלא ימצא בו טעות כי אם מעט מזעיר. וזה אחד מן הסיבות שהוצרכתי לעשות לוח מראשי תיבות, שאם קשה לאחד שיוכל לעיין שם. ועשיתי אותו ראשון ושני על פי א"ב...⁹¹

נצרך לכאן את ספר חסן ישועות לר' שבתי חסון, שאלוניקי, תי"ב. ספר זה מיוסד על שולחן ערוך אבן העזר, והמחבר מפנה בכל סימן וסימן לספרות הפוסקים הנוגעת לעניין. בשער הספר נמצאת כותרת: "פירוש קצת שמות מהפוסקים", ואחריה נמצא את רשימת הפוסקים מסודרים בשני טורים. בחלק מהרשימה נכתבו פוסקים או ספרים בראשי תיבות. ליד חלק מהם נמצא גם את פתרון ראשי התיבות. כגון: "ב"ה בדק הבית... מבי"ט מהר"ם מטראני... מהראנ"ח מהר"א י' חיים, ש"י שארית יהודה", ועוד. אלא שהרשימה בשער הספר היא חלקית, ואינה כוללת את כל ראשי התיבות המוזכרים בספר. רשימה של ראשי תיבות נמצאת גם בספר ברכת הזבח לר' אהרן שמואל קוידאנובר, אמשטרדם, תכ"ט.⁹² בסיום הקדמת חתנו, ר' מנחם (נחום) כץ, נדפס:

זה דרך נתיבות, מקצת ראשי תיבות.

גש"ק, גמרא של קלף. גז"ש, גם זה שם. ד"ה, דבור המתחיל. הד"א, הוא דבור אחד, או הכל דבור אחד. הס"ד, הוא סוף דבור. כצ"ל, כן צריך להיות. כנ"ל, כן נראה לי. לענ"ד, לעניות דעתי. לכ"נ, לכן נראה. נ"ל, נראה לי. מע"ק, מעשה קרבנות. מה"ע, מהלכות ערכין. מהמ"ע, מהלכות מעילה. מהש"ג, מהלכות שגגות.

העתקתי את כל הרשימה, והיא קטנה מאוד, שהרי היא כוללת רק "מקצת ראשי תיבות", כדי שנראה כי ראשי התיבות שנכתבו כאן הם גם כלליים וגם מקומיים. יש כאן אפוא התפתחות מסויימת בסוג ראשי התיבות שיש לכתוב בספר.

(ג) לוח ראשי תיבות

ראינו כי בספר ברכת הזבח כבר יש שינוי מגמה, ומודפסים בו ראשי תיבות מקובלים, שהם ראשי תיבות כלליים וגם ראשי תיבות מקומיים. ואכן שינוי מגמה זה בא במהרה לידי ביטוי בדפוס. שנתיים לאחר הדפסת ברכת הזבח נדפס ספר אור חדש לר"ח בוכנר, אמשטרדם, תל"א. בסוף הספר, דף נג ע"א נדפס: "לוח הראשי תיבות שבספרים אלו"⁹³ עם האלף בית". הרי לנו רשימת ראשי התיבות באות א:

א"כ, אלא אם כן. אח"כ, אחר כך. א"צ, אין צריך. א"מ, אין מברכין. אז"ל, אמרו זכרונם לברכה. א"ח, אורח חיים. א"ע, אבן עזר. אצ"ל, אין צריך לומר, או אין צריך

91 כאן האריך בהסבר שיטתו בעשיית לוח ראשי התיבות.

92 יש לציין לשו"ע דפוס יוסף עטיאש, אמשטרדם, תכ"א, שעל פי הרשום במפעל הביבליוגרפיה העברית (מס' מערכת 200802), קיימת מהדורה שבה היו שני דפים נוספים, וכתוב בהם: "שמות המחברים בספר שולחן ערוך וקצת ראשי תיבות אשר בחיבור באר הגולה נזכרים בקצרה, ובארוכה הם פה מבוארים".

93 לשון "שבספרים" מכוונת גם להקדמה הארוכה הנקראת ספר אור החיים, שהיא ספר בפני עצמו.

לברך. אדה"ר, אדם הראשון. א"י, אור ישראל. אאל"ר, אך אפים לעוברי רצונו. אכ"ר,⁹⁴ אמן כן יהי רצון.

יש כאן אפוא ראשי תיבות מקובלים עם ראשי תיבות מקומיים. יש ברשימה זו גם ראשי תיבות של ספרים. בהמשך הרשימה נמצא גם ראשי תיבות של חכמים. אמנם מודגש כי רשימה זו היא לראשי תיבות "שבספרים אלו", אבל יש בה, כמובן מאליו, גם ראשי תיבות מקובלים המתאימים לכל ספר.

מעשה ואילך מתרבים יותר הספרים שיש בהם דף מיוחד עם ראשי תיבות מקומיים וכלליים. כך בפרי חדש לר' חיים דה סילוה, על יו"ד, אמשטרדם, תנ"כ, לאחר ההסכמות נדפס: "בחוץ לא ילין, לוח ריש מילין", ולפנינו לוח ראשי תיבות מקומיים וכלליים.⁹⁵ יש ספרים שייחדו את רשימת ראשי התיבות לספרים בלבד. כך לדוגמה ר' נתן איגר הדפיס שלחן ערוך אורח חיים, והוסיף עליו ליקוטי דינים מספרים רבים וקרא לחיבורו בשם גן נטע, פראג, תנ"ה. בסוף הספר הדפיס: "ראשי תיבות מפוסקים בנזכרים"⁹⁶ מספר גן נטע, לאמור, הרשימה כוללת רק שמות של ספרי פוסקים, אבל יש בה מעט גם ראשי תיבות אחרים, כגון: אא"כ, וכ"כ, וכ"מ, וכ"פ, ועוד, אבל כאמור הם אינם רבים. אנו רואים שבמקרה זה לא קרא המדפיס לרשימת ראשי התיבות בשם מיוחד, אם כי ראינו שלפניו נקראה רשימה זו בשם "לוח ראשי תיבות" או "לוח ריש מילין". לאמור, עדיין לא היה מקובל שם מיוחד לרשימה של ראשי תיבות. עם זאת השם "לוח ריש מילין" לא נתקבל, ודומה כי הוא נמצא רק פעם אחת בספר העברי, ואילו השם שנתקבל במשך הזמן הוא השם הראשון: "לוח ראשי תיבות".

ז. יש שהמציאו ראשי תיבות כדי לפתור קושי

ככל שנתרבו ראשי התיבות, נעשה קשה יותר למעיין לעמוד על טיבם, והדברים ברורים. ריבוי ראשי תיבות גרם גם לחידודים ולפולמוסים המיוסדים על יצירה של ראשי תיבות באופן לא שכיח ולא שגורתי, כאשר נקודת ההנחה של היוצר היא שאכן ראשי תיבות כאלו היו בשימוש. ברם, כפי שנראה בדוגמאות להלן, ניתן לומר בכירור כי כתיבה בראשי תיבות מסוג זה לא עלתה במחשבת הכותב, משום שקשה להעלות על הדעת שמישהו יכול לדעת את פתרון ראשי התיבות. ראייה נוספת לכך היא שלא מצאנו דוגמה נוספת לראשי תיבות אלו בשום מקום. נמצא כי רק המחדש והמפלפל הוא שהמציא ראשי תיבות אלו לצורך הסברו.⁹⁷

94 סימן הגרשיים מעל אמצע המלה, וראה לעיל ליד הערה 5.

95 גם בפרי חדש על או"ח, אמשטרדם, תס"ו, נדפס לאחר ההסכמות: "לוח מקצת ראשי תיבות הבאים בספר הזה".

96 אולי צ"ל: הנזכרים.

97 הארכתי בזה במאמרי המצויין לעיל סוף הערה 6, והמשכו בישוורון, יא (אלול, תשס"ב), עמ' תתקיט-תתקלא; שם, יב (ניסן, תשס"ג), עמ' תתכ-תתיד; שם, יג (אלול, תשס"ג), עמ' תתכ-תתמג. עתה ראיתי כי ר' מאיר מאזוז, הידוע בכינויו נאמן, בספרו דרכי העיון, בני ברק, תשע"ב, עמ' צו, אות

הרי לנו שלוש דוגמאות.⁹⁸

במגילה ד ע"א כתבו התוספות ד"ה פסק, על סדר תפילת שחרית בפורים:

ואחר כך אומר תהלה ובא לציון, ואין אומרים למנצח משום דכתיב ביה צרה, וצרה בפורים לא מזכרינן. וכן אין נופלים על פניהם בי"ד ובט"ו משום דכתיב ימי משתה ושמחה ואומר [(תהלים כב) למנצח על אילת השחר]⁹⁹ משום דכתיב ביה מפלה לעובדי כוכבים.

ועל כך כתב האדר"ת:¹⁰⁰

ושמעתי בשם ידיד נפשי הגאון מופת הדור מ' נצי"ב רה"ג מוואלאזין שליט"א, מה שכתב התוספות (מגילה ד א) ד"ה פסק שהוא שיש בה מפלה לעכו"ם, שהוא טעות סופר ונתהווה מראשי תיבות שהיה כתוב תפלה לא"ה, שהכוונה לאסתר המלכה, ומתוך שפתרו לאומות העולם טעו לכתוב מפלה במקום תפלה, ושפתי פי חכם חן (על פי משלי י יב).

קשה להניח שנמצא במקום כלשהוא את ראשי התיבות א"ה, שהכוונה בהם תהיה 'אסתר המלכה'. לכן לא יתכן לומר כי אדם מסויים יכתוב כן, בהנחה שהבאים אחריו ידעו כי כך יש לפתור את ראשי התיבות.

יתר על כן. הרי בגליון התוספות נדפסה הערה וזה לשונה:¹⁰¹ "באותו מזמור לא נמצא מאומה לשום אומה, אבל באליהו רבה סי' תרצג סק"ט כתב בזה הלשון ובתוס' דף ד כתבו לומר שיר מזמור לאסף משום דיש בה מפלת עמלק עכ"ל, ועל כרחך שכך היה לפניו¹⁰² הנוסחא בתוס". ואכן בדיקה בתלמוד דפוס ויניציאה ר"פ מלמדת כי כתוב בתוספות: "ואומר שיר מזמור¹⁰³ משום דכתיב ביה מפלה לאומות".

כט, העיר אף הוא שיש ממצאים ראשי תיבות שאינם מקובלים כל עיקר, ונתן דוגמה אחת, ע"ש. ספר זה הוא אוסף מאמריו, ולמעשה כתב כן כבר בקובץ דרכי העיון (בעריכת ר"ח אמסלם), בני ברק, תשמ"ו, עמ' 71. ראה גם ר' שמואל אשכנזי, אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא (בעריכת ר' יעקב ישראל סטל), ירושלים, תשע"א, עמ' 684-738, שהביא דוגמאות לפענוחים של ראשי תיבות, ובתוכם יש כמה מקרים של ראשי תיבות שאינם שכיחים, וראה גם עמ' 683.

98 דוגמאות רבות יש במאמרי הנזכר בהערה הקודמת, ויש בידי עוד הרבה נוספות ומהן בחרתי שלוש והבאתי כאן, ואיני רואה צורך להאריך בזה, כי העיקרון ברור.

99 הסוגריים בדפוס וילנא משום שבצד נדפסה הערה בגליון שהבאתיה לקמן.

100 הובא בקובץ מאורות נריה, לזכר ר' משה צבי נריה, על חנוכה אדר ופורים, מרכז נריה קרית מלאכי, תשנ"ח, עמ' 237. כך הובא גם בספר דף על הדף (רא"נ קליין, רד"א מנדלבוים, ר"י לפקוביץ), כרך ח, ירושלים, תשס"ז, על מגילה שם, ונכתב שמקורו בקובץ מקבציאל (כרך ל עמ' קיב), ולא מצאתיו שם.

101 נראה שהמעיר הוא ר' ישעיה פיק-ברלין בעל מסורת הש"ס, ולא בדקתי זאת בדפוסים קודמים. בדומה להערה זו כתב החיד"א בספרו פתח עינים כאן משם ר' בצלאל אשכנזי.

102 בספר שבט מיהודה לר' אברהם איגר, ח"ב, פורים, בני ברק, עמ' רכו, כתב על כך: "והוא פלא, הלא בתוספות שלפנינו איתא למנצח על אילת השחר", ודבריו קשים, וכי לא ידע שיש דפוסים קודמים.

103 באליה רבה העתיק: שיר מזמור לאסף, וכנראה הבין שכונת התוספות היא למזמור זה.

ויש להסמיך לעניין זה את דברי ר' אליהו כץ:¹⁰⁴

ויש לציין עוד לעיין בדרכי משה סי' תרצ"ג אות א' בשם הכל בו, דאין אומרים מזמור לתודה בפורים אלא מזמור כ"ב קלי¹⁰⁵ קלי וגו', ואין נוהגין כן במדינות אלו אלא אומרים מזמור לתודה. ובאמת הוא פלא למה נהגו שלא לומר מזמור לתודה ביום הפורים, ולכאורה משמע שבמקום מזמור לתודה אמרו מזמור קלי קלי, והוא פליאה. וראיתי בירחון תל תלפיות (שנת תרס"ב חוברת י' סי' פ"ב) שאחד מן הכותבים¹⁰⁶ העיר כבר על זה וכתב דעל כרחק צריך (להיות) [לומר] דהיתה כאן טעות סופר, כי בכת"י היה כתוב ואין אומרים מ"ל בר"ת, וחשבו שהוא ר"ת מזמור לתודה, ובאמת הכוונה היתה למזמור לאסף שמנהג ארץ הגר לומר כל יום אחר שיר של יום חוץ מימים שאין אומרים [בהם] תחנון, אלא שבחנוכה ופורים אכן אומרים... וטעה הסופר שהיא ר"ת של מזמור לתודה ועל כן כתב שאין אומרים מזמור לתודה, ומציין שם לעיין בספר כל בו בפורים שכתב בפירוש שאין אומרים שיר מזמור לאסף, ולא הזכיר ממזמור לתודה כלל, ועל כן מצוה לתקן בדרכי משה.

נראה לי כי ההצעה של הכותב לפתרון ראשי התיבות של מ"ל אינה יכולה לעמוד, משום שראשי תיבות אלו אינם ידועים ואינם מצויים במקום אחר. לכן אף שהסבר יפה, דומה שאין הוא יכול להתקבל. אלא שבמקרה זה אכן קשים דברי דרכי משה, משום שעד כמה שבדקתי אין נוסח כדבריו בספר כל בו הנמצא בידיו.¹⁰⁷ הרי לנו דוגמה נוספת. כתב ר"ע ברטנורה בפירושו למשנה פסחים א, ו, ד"ה בנר שננטמא: "וכל כלים חוץ מכלי חרס שנגעו בטומאת מת נעשו כמותה, אם אב אב, אם ראשון ראשון" וכו'. וכתב על כך ר' אריה לוי:¹⁰⁸

מה שכתב ואם ראשון ראשון אינו מדויק, דהא אין כלים מקבלים טומאה אלא מאב הטומאה, וביותר קשה אמאי לא פירש ג"כ הר"ב אם אבי אבות אבי אבות, דהא עיקר הכתוב באבי אבות איירי כדכתיב בחלל חרב, ושמעתי דבר נפלא מאדוני אבי זקני הישיש הרב המאה"ג כקש"ת¹⁰⁹ יוסף יוזל... דטעות סופרים אשכתינן בדברי הר"ב זה, דהיה כתוב בהר"ב ראשי תיבות של שמונה אלפיי"ן, דהיינו א'א'א'א'א'א'א', ונקראים אלו הר"ת כך אם אבי אבות אבי אבות ואם¹¹⁰ אב אב,

104 הדברים נמצאים באגרת שהוא שלח לר' מרדכי גנוט, מחבר 'לוח דבר בעתו' לשנת תשס"ד, עמ' נא, אות לג.

105 ר"א כץ לא רצה לכתוב את שם ה', ולפיכך המיר את האות א, באות ק.

106 הוא ר' יצחק מאיר צאבל מפאקש. וכדבר הזה נכתב גם בספר זכרון סופרים, לר' אליעזר ישראל מרדכי אפרים המכונה פישל סופר, ברוקלין, תשמ"ט, עמ' שמח.

107 יש לתמוה על טור מהדורת מכון ירושלים, שהדפיסו את דברי הדרכי משה ללא הערה, ולא זו בלבד אלא שאף הוסיפו מראה מקום לכל בו, והרי לא נמצא כן בכל בו.

108 משנת אריה, ירושלים, תשע"א, פסחים שם, עמ' שסז.

109 המאור הגדול כבוד קדושת שם תפארתו.

110 צ"ל: אם.

אולם המדפיס טעה והיה סבור דהר"ת הנ"ל נקראו כך אם אב אב, אם א' א' כלומר אם ראשון ראשון, ולפי"ז צריכין להגיה בדברי הרב כמו שכתבנו והוסרו כל הקושיות הנ"ל ודפח"ח.

והנה מלבד שלדבריו צריך לומר שהמדפיס טעה בפענוח ראשי התיבות, צריך לומר שהוא גם השמיט את הפענוח של שתי אלפי"ן, כיון שלשיטתו יש רק שש אותיות אלף. אבל יתר על כן, וכי יעלה על הדעת שיש אדם בעולם שיכתוב שמונה פעמים ברציפות את האות א* כראשי תיבות, ויחשוב לרגע כי משהו בעולם יוכל לדעת מה כוונתו. אתמהה.

ח. הפתרון לקושי של ראשי תיבות

ראינו לעיל בסעיף ו, כי כבר סמוך לראשית ימי הדפוס הקושי בפתרון ראשי תיבות הטריד את הציבור, ולכן היו מחברים שייחדו בספרם מקום לפתרון ראשי תיבות. במשך הזמן נתרבה השימוש בראשי תיבות במאוד מאוד. עדיין אנו שומעים כי הסיבה לכך היא יוקר הנייר, או חוסר אמצעים של המחבר, שהיא כפי שכתבנו לעיל, ככל הנראה הסיבה לראשי תיבות גם טרם היות הדפוס.

כך מסופר על ר' אריה ליב ממיץ, בעל שאגת אריה:¹¹¹ "הספר שאגת אריה הנדפס ראשונה הוא מלא ראשי תיבות על פני כולו, והסבה לזה מפני שהמחבר בכתבו אותו לא הספיק לו די כסף לקנות נייר, וקמץ לכתוב כולו בר"ת, וכך נדפס". ואכן במהדורות החדשות של ספר שאגת אריה ציינו המהדירים כי פשטו את ראשי התיבות, וכי נזהרו לעשות זאת כראוי, שהרי בנקל ניתן לטעות.¹¹²

סיבה נוספת לכתובה בראשי תיבות אנו שומעים מפיו של ר' יוסף ולק כץ. ר' יוסף הביא לדפוס את חיבורו של אביו ר' יהושע על הטור, הנקרא בשם פרישה ודרישה, ובהקדמתו כתב:

מפני גודל התמדת אבי מורי ורבי ז"ל לא לקח לעצמו פנאי לבטל הזמן לכתוב כל דבר בעצמו, ולרוב מהירותו לא היה בידו לכתוב כתב יפה ומיושרת, והרבה לכתוב ראשי תיבות, והרבה תיבות אינן שלמים וכמו חצאי תיבות, ואחר כך ניתן לסופרים המעתיקים והם שהיו רוצים ליפות הכתב ולהשלים לפעמים החצאי תיבות וראשי תיבות לפי דעתם הקלושה... ומה שלא עשו סופרים המעתיקין היו עושים פועלים זעזרש,¹¹³ כי הם צריכים להשלים השורות וליפות הכתב, שיהיו שלימים בלי שום חסרון אות אחד, בסיבה זו הוסיפו מעצמן והשלימו איזה תיבה או קצרו מדעתן...

עוד מחבר המודע לקושי של ראשי תיבות, ומתאונן על כך הוא ר' יעקב ב"ר צבי עמדין (ר' יעב"ץ) שהדפיס את סידורו הנקרא גם בשם עמודי שמים, אלטונא תק"ה-תק"ח. בסידור זה מרובים ראשי התיבות. המחבר מודע לכך, והוא מספר כי היו לו הוצאות

111 ר' ברוך אפשטיין, מקור ברוך, חלק שלישי, וילנא, תרפ"ח, עמ' תתכה, הערה ב.

112 ראה לדוגמה, שו"ת שאגת אריה, מהד' ר' דוד מצגר, ירושלים, תשס"ב, מבוא, הערות 37-39.

113 כלומר, מסררי האותיות.

גדולות בהדפסת הסידור, אלא שתוך כדי ההדפסה היו מספר אנשים שערערו על מלאכתו, ואיימו עליו כל מיני איומים, ולכן:¹¹⁴

ויראחי מאוד מן המקטרגים במלאכת ה' זו, שיצא לה שם גדול ולא יסף, פן חס ושלום לא תבוא לידי גמר, אמנם מדאגה בדבר העיכוב חלילה, עשיתי הרבה ראשי תיבות בחצי האחרון ח"ב הנקרא "שערי שמים ועיר האלקים", כדי לכלול תיבות רבות תחת ר"ת אחת, ככה הייתי מהיר בפעם הזאת במלאכת החבור הלז, שלא יבוא עוד לידי שיהוי ועיכוב, והוא¹¹⁵ שגרמה בו הבנה קשה במקומות מחציו האחרון הנ"ל.

למדנו מדבריו בדרך אגב, על סיבה נוספת לכתיבה בראשי תיבות. מכל מקום לענייננו חשוב לדעת שהמחבר עצמו היה ער לקושי של ראשי התיבות, ולכן כתב בדף תיח ע"ב: "ואל יצטער אדם המתלמד לדעת כל הר"ת כי מ"מ ימצא די ספקו וצורכו, כפי הראוי לחכו, ואי"ה נעשה לוחות ומפתחות בסיום כ"ה"¹¹⁶ בס"ד".

לצערנו נפטר המחבר בטרם השלים את מחשבתו.¹¹⁷ אכן, מאוחר יותר עשה זאת ר' אברהם חיים וואגנה,¹¹⁸ והוא כותב:¹¹⁹ "לוח מן אלף ושבע מאות ראשי תיבות הנמצאים בסדור עמודי שמים ושערי שמים לרבנו יעב"ץ ז"ל עם פתרוניהם לפרטיהם במספר אלפיים וחמש מאות, מסודרים על סדר א"ב, למען ירוץ כל המבקש בו".

הרי לנו מה רבה ועצומה כמות ראשי התיבות הנמצאת בספר אחד, ואף שיש ביניהם הרבה ראשי תיבות מקומיים, אנו מקבלים תמונה על ריבוי ראשי התיבות בספרות הרבנית. דומה שיש לצרף לכאן את שאירע ביחס לספר חיי אדם לר"א דנציג, שנדפס לראשונה בשנת תק"ע. במהדורה השנייה של הספר, הוראדנא וילנא, תקע"ט, נכתב בשער הספר כך: "ועכשיו בדפוס הזה נתוספו עוד כמה מעלות... בדפוס הראשון היו ראשי תיבות הרבה עד שעל ידי זה נשתכשו בהכנת המחבר ועכשיו נדפס באר היטיב".

בדומה לכך אירע בספר נר למאור לר' אברהם מתתיה חלפן, פיעטרקוב, תרמ"ו. בדפים י ע"ג-יג ע"א, סי' כו, נדפס קונטרס שכותרתו היא: "קונטרס אמרי ברוך מש"ב"¹²⁰ נר"ו".

114 ראה על כל העניין בספרו מגילת ספר, מהד' ר"ד כהנא, וורשא, תרנ"ו, עמ' 167-170. הקטע המצוטט הוא בסוף עמ' 169.

115 צ"ל: והיא.

116 אולי: כל הספר, כל ההדפסה, או משהו בדומה לכך.

117 הוא נפטר בשנת תקל"ו, וקצת תמוה שבמשך כל אותה תקופה לא השלים את מחשבתו. כנראה מאורעות חייו לא נתנוהו לעשות כן, אף שהמשיך להדפיס ספרים בבית דפוסו הפרטי.

118 כשהודפס הסידור בקארעץ בשנת תר"ך, סיפחו לו "קונטרס קרית ספר" שיש בו גם פענוח של ראשי התיבות שבסידור ועניינים נוספים, ונראה שהוא לא הגיע לידי רא"ח ווגנה.

119 בחיבורו: "תולדות יעב"ץ... ונספח אליהם לוח מן אלף ושבע מאות ראשי תיבות בסדר א"ב המובאים בסדורו"... אמסטרדם, תרכ"ט, בהוספות שבסוף הספר, עמ' 21. במהדורת לובלין, תרמ"א, הושמט לוח זה, וכן הושמטו השורות בשער הספר המודיעות על כך.

120 משאר בשרי, והכוונה לר' יהודה אריה הירשפלד, בעל ספר פני אריה.

והנה קונטרס זה חזר ונדפס בספר פני אריה, ירושלים, תר"ס, דפים מח-נד, ובראש הקונטרס נדפס: "הקונטרס הלז כבר נדפס בשנת תרמ"ו בספר נר למאור מש"ב השו"ב מיאליסיוועט גראד, ויען כי המרפס מעל בשליחות... ושינה הרבה בר"ת [=בראשי תיבות] משונים, ועוד שאר פרטים אשר עשה שלא כהוגן, ולזאת אמרתי להדפיסו כעת עוד הפעם ביתר שאת".

לכן, כפי שכבר הבהרנו לעיל, אנו עדים להדפסה של לוח ראשי תיבות בספרים רבים, בתחילה או בסוף. כמו כן אנו עדים לספרים שיש בהם רשימות של ראשי תיבות, ללא קשר עם הספר עצמו.¹²¹ מביניהם יש לציין את הספר הנוטריקון הסימנים והכנויים, לר"מ היילפרין, וילנה, תרע"ב. החלק הראשון הוא החלק המוקדש לראשי תיבות באופן נרחב. יש בספר גם מבוא בנושא זה, וגם רשימה של טעויות הנובעות מפענוח ראשי תיבות באופן שגוי. בדורנו יצאו לאור מספר ספרים המוקדשים כולם אך ורק לפענוח של ראשי תיבות. נמצא כי יש בידינו כיום אפשרות לפתור את ראשי התיבות הנמצאים בספר מסויים.

אלא שפתרון זה אינו מושלם. יש לדעת כי חלק ניכר מראשי התיבות יכול להתפרש בכמה וכמה אופנים, ולעתים המעיין אינו יכול לדעת מה הכוונה. הקושי הגדול ביותר הוא כאשר המדובר בראשי תיבות מקומיים, כי במקרה כזה לא תמיד נמצא את פתרונו בספר של ראשי תיבות. לכן יפה נהג ר' שמעון שלסר, בבואו להדיר ספר ישן שמרובים בו ראשי תיבות מקומיים שאינם שכיחים. אלו דבריו:¹²²

היות שהרב המו"ל הראשון¹²³ כתב הרבה ראשי תיבות משונים שאין דרך לעשותם ראשי תיבות, כנראה מרוב הוצאות הדפוס, לכן במקומות רבים שפתחנו אותם, השארנו גם הר"ת עצמם, אולי יבא חכם וימצא כדי מדתו לפרש בענין אחר.

אלא שר"ש שלסר הוא מהדיר בלבד, והוא לא כתב את ראשי התיבות הנמצאים בספר. אמנם המחברים כאמור נוהגים אחרת, והם כותבים ראשי תיבות מכל הסוגים. הבה נראה אפוא מה דעת חכמים על כתיבה בראשי תיבות.

ט. חכם ממליץ על כתיבה בראשי תיבות

למרות הקושי הנגרם בכתיבה שיש בה ראשי תיבות, מצינו לפחות חכם אחד הסבור שיש סיבה מיוחדת להמשיך ולכתוב בראשי תיבות. אלו דברי ר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים:¹²⁴

121 כגון: מראה הכתב, לר' עבר בן פתחיה, תע"ז לערך, שיש בו גם פענוח של ראשי תיבות; מאירת עינים לר"י פס, ליורונו, תקי"ג, שבסופו יש פענוח של כמה ראשי תיבות, ועוד.

122 בספר אוצר הרבי ר' העשיל, ירושלים, תשנ"ו, עמ' קפו.

123 כוונתו לספר תולדות אהרן מה הוא [נקרא גם חירושי הלכות] על ב"ק, שהמוציא לאור הראשון ר' אהרן קלינקר ליקט מחידושי ר' העשיל ואביו ר' יעקב, לובלין, תמ"ב.

124 ספר נטריקון, בילגורי, תר"ע, מפתח קו א', דף י.

והנה נטריק¹²⁵ המיומן, הבקי והמזומן, כותב דבריו בקיצור ורמז ור"ת מפני שלא ימאס הקורא בהרי"ם¹²⁶ דפי הספר ע"כ¹²⁷ תכבד העבודה, גם קץ עליו הע"ט (ישעי' י"ח ו)¹²⁸ תאריך המלאכה. גם יש טעם נכון כי אכתוב רובי תורתי כמו זר נחשבו,¹²⁹ שלא יבואו כ"א¹³⁰ ויגשמו הדברים,¹³¹ לכן טוב הקיצור, והמבין יבין, ומה יעשה אנא שפרא בצירא¹³² כו' כפי כחי וכאשר יורני משמים.

דבריו קצרים וגם מורכבים במליצות, והסברתים בהערות. ר' יוסף מנה כאן כמה סיבות לכתיבה מקוצרת. סיבה אחת, כתיבה רגילה מצריכה כמות גדולה של נייר, ועל ידי כך הספר נעשה כבד, והקורא מתרשל להרימו ולעיין בו. סיבה שנייה, הכותב את הספר קץ במלאכתו, הואיל והיא ארוכה יתר על המידה. שתי סיבות אלו הן סיבות כלליות, ואפשר להוסיף אליהן את הסיבה הכספית, שהיא היוקר של אמצעי הכתיבה, שאף זו סיבה כללית, אלא שר' יוסף לא הזכירה, כנראה משום שהיא מובנת מעצמה.

אבל ר' יוסף חידש כאן סיבה נוספת. לאמור, יש לכתוב דברים בקיצור ובראשי תיבות, כדי שאדם שאינו ראוי לא יוכל להבינם, וממילא גם לא יוכל להסבירם בדרך שאינה ראוייה. דומה שסיבה זו מתאימה בעיקר לאדם הכותב דברי קודש. נמצא כי לפי ר' יוסף יש לנו טעם מיוחד לכתיבה מקוצרת בענייני קודש. הרעיון עצמו של הסתרה מסויימת בכתיבת דברי קודש¹³³ נמצא כבר לפניו,¹³⁴ אלא שלפי ר' יוסף הוא כללי הרבה יותר.

יש לצרף לכאן את האמור על ר' יעקב ישראל קניבסקי:¹³⁵ "וכן ביקש [רי"י קניבסקי] מהנ"ל שלא לכתוב את המלה הקב"ה בתיבות מלאות, אלא כמו שכותבים בראשי תיבות הקב"ה, כי על ידי כך השם יותר ניכר, שמו של ה'". הכותב זאת צירף גם תצלום של כתב ידו של רי"י קניבסקי, כדי שניווכח בצדקת דבריו. המדובר כאן הוא בכתיבה של לוח

125 כלומר, הסופר.

126 מליצה על פי שמואל א כו, כ. וכאן הכוונה שהקורא צריך להרים את דפי הספר המרובים כיון שהסופר לא כתב בראשי תיבות, ונמצא שהספר כבד.

127 לא פתחתי את ראשי התיבות, כדי שהקורא יראה כי רי"י תאומים נאמן לשיטתו, וכאשר יש אפשרות בראשי תיבות מובנים לכל, יש לעשות כן.

128 כאן ציין המחבר בעצמו לפסוק שכתבו כמליצה, וכוונתו שיש לקצר ולכן יש לכתוב בראשי תיבות.

129 לשון הכתוב בהושע ח, יב. וראה גיטין ס ע"ב שלדעת ר' יוחנן רוב תורה בעל פה ומיעוטה בכתב, והוא מסביר שיש לקרוא כתוב זה בלשון שאלה, ע"ש. נראה שר' יוסף רומז כאן לדברי ר' יוחנן, שאמר ומיעוטה בכתב, ויש לצמצם את הכתיבה במידת האפשר.

130 כל אחד (אדם). כלומר, שלא כל אחד יוכל להבין את הכתוב בספר.

131 כלומר, ראשי תיבות גורמים קושי בהבנה, ולכן אדם שאינו מבין, לא יוכל לעסוק בדברים אלו ולהבינם שלא כהלכה (ויגשמו הדברים).

132 מליצה על פי עבודה זרה ט ע"א: ספרא בצירא, וכאן כוונתו ששפיר עשה בכך שקיצר את דבריו.

133 אין מדובר כאן בכתיבת קמעות ושאר סגולות, שהכתיבה שם נעשית פעמים רבות ברמזים וראשי תיבות. כמו כן אין מדובר בכתיבת דברי קבלה.

134 כגון דברי הרשב"ם בשמות ג, טו: "וזה זכרי... אפרש באחבש... זהו עיקר עומק פשוטו של מקראות הללו ואין מגלין אותם אלא לצנועים", ולכן כתב זאת בצורת כתיבה הקרוייה אתבש.

135 ר' אברהם הלוי הורביץ, ארחות רבינו, חלק א, בני ברק, תשנ"א, עמ' יב, אות ב.

"שויתי" על עמוד התפילה לפני שליח הציבור. נראה שכוונתו של הרב קניבסקי כי יש ראשי תיבות שנתקבלו מאוד בציבור, עד שהם נחשבים כמלה בפני עצמה, ולכן עדיף לכתוב אותם בצורה זו, מאשר לפתוח את ראשי התיבות. אמנם ברור שעדיין אין כאן משום המלצה על כתיבה בראשי תיבות באופן כללי.

מן הראוי להוסיף כי באמצעות ראשי תיבות קל לנו לזכור. הרי משום כך מצאנו שהיו "סימנים" בתלמוד.¹³⁶ על יסוד העובדה שראשי תיבות מקילים על הזכרון, סבור היה ר' ישראל אריה אייזנברג שבאופן זה יהיה קל ללמוד בעל פה ספרים שלמים. לכן הוא כתב את כל ספר ישעיהו בראשי תיבות, ופרסמו כספר הנקרא אותיות מחכימות, וכך כתב בשערו:¹³⁷

אותיות מחכימות, המכיל בקרבו ראשי תיבות של ספר ישעיהו והוא תועלת נפלאה למי שירצה לשנן את הספר ישעיהו על לשונו בע"פ, על ידו יוכל לשננו בע"פ בקלות נמרצה וכמבואר בהקדמה באריכות.

שנה לאחר מכן הוא הדפיס ספר שני באותו שם, ובו נכתבו ראשי תיבות של כל משניות סדר מועד. בשער הספר נכתב כי בקרוב יצאו לאור שאר הסדרים בצורה זו של ראשי תיבות, אבל כנראה שתכניתו לא יצאה לפועל.

י. חכמים מתנגדים לכתיבה בראשי תיבות

הקושי בפתרון ראשי תיבות הביא כמה וכמה חכמים להודיע בספרם, כי הם נמנעו מלכתוב בראשי תיבות. כך כתב ר' פנחס אליהו הורביץ:¹³⁸

ולמען ירוץ הקורא בו... אף נזהרתי שלא לכתוב בספרי ראשי תיבות כדרך רוב הספרים, אבל כלם תמלאמו נפשי,¹³⁹ אין מלה בלשוני בראשי תיבות, אפילו¹⁴⁰ ראשי תיבות אשר הם גלוי וידוע לכל, שלמים הם אתנו,¹⁴¹ ואם ימצאו בו איזה ר"ת, מעט מזעיר יהיו... ונזהרתי אפילו לחסר אות האחרון בתיבה, ולנטות עליה קו

136 ראה לעיל ליד הערה 34.

137 נדפס בברדיטשוב, תר"ע.

138 ספר הברית, ברין, תקנ"ז, הקדמה דף ג ע"ב, ד"ה ולמען.

139 מליצה על פי שמות טו, ט: אמר אויב ארדוף אשיג אחלק שלל תמלאמו נפשי וגו'. וכאן כוונתו למלא את המלה, כלומר לא לכתוב אותה בקיצור ובראשי תיבות. המחבר אינו נוהג כדרכם של מחברים אחרים, ואין הוא מציין גרשיים על המלה (או המלים) כדי להבהיר לקורא שיש כאן מליצה. לכן, איני מתייחס לשאר המקומות שיש בדבריו מליצות, אלא אם כן הדבר דרוש לצורך הבהרה.

140 מעניין לציין כי במהדורות מאוחרות הדפיסו כאן: אפי', וכן הדפיסו ראשי תיבות נוספים במקומות אחרים בספרו, וזה כמובן בניגוד לדעת המחבר.

141 מליצה על פי בראשית לד, כא: האנשים האלה שלמים הם אתנו וגו', וכאן כוונתו שהוא כתב מלים שלימות וללא קיצורים.

המורה על חסרון אות האחרון, כנהוג ברוב הספרים... אבל כל התיבות בו תמימים יהיו, למען ידע ויבין בה כל איש אפילו איננו חבר, רק מבין במקרא ובמשנה לבד.

לר' דב טורש היה בית דפוס בוורשה, וגם כתב ספרים. לפנינו דבריו באחד מספריו:¹⁴²

והנה בחפצי וברצוני לגזור אומר על הפועלים מסדרי האותיות בבית דפוס שלי, שבכל מקום שימצאו באיזה ספר שם המחדש בלתי כתוב בהדיא רק בראשי תיבות כגון רש"י רשב"י ריב"ז וכדומה רבים כמעט כולם, שיסדרו בפירושי ר' שמעון בן יוחאי רבי יוחנן בן זכאי רבי שלמה יצחקי או ירחי וכן הלאה למקטנם ועד גדולם, כי ידעתי זה מכבר לומדים מצוינים לאלפים ככל אתר ואתר שאינם יודעים גם בשעת למודם שם המחדש, ובהעלם ידיעה זו יבואו לכלל טעות גדול כקורת בית הבד, להחליף ולהמיר גברא אגברא ע"י הראשי תיבות השוים במבטא...

הוא לא הסתפק בכך, ולדעתו עצם הכתיבה של שמות חכמים בראשי תיבות היא דבר שלא ייעשה:

ואם נשאל בעלמא דקשוט את פי המלאך השוער בפתח הג"ע:¹⁴³ "הראה אותותם מקום כבוד המהרש"א או המהר"ל"¹⁴⁴? " שפת לא ידע ישמע ולא יבין להשיב דבר על לשון עלגים זה ונהיה בעיניו כמשחגע, וכאשר נזכה בקרוב לעת התחיה וישני עפר יבואו לאור באור החיים הנצחיים, ונקרא את הגאון האלהי רבי שמואל אידלש זצ"ל בשם מהרש"א, אז ימלא שחוק פיו ויחשדנו שומע כמתעתע.

גם בכך לא הסתפק, אלא יצא גם נגד כתיבה בראשי תיבות של אנשים בני זמנו. לדבריו גישה זו גורמת למחברים צעירים, שלא ימשיכו בכתיבה, וכך הסביר:

ואולת זו קשורה גם בלב סופרי דורנו דור¹⁴⁵ דור שוא זה להביא בספריהם שמות אנשי התורות והגאונים החדשים החיים אתנו... בראשי תיבות... ובזאת שאינם כותבים שמם בפירוש כדת של תורה, גורמים לכבות תשוקת המחברים... כי תוחלתם נכזבה, והנם מובאים בספרי מחברים אחרים רק בראשי תיבות בדילוגין וסירוגין ושם לוטה בערפל, אזי יסוגו אחור משדה המחברים ונותנים ספר כריתות לקולמוס הזהב.

דעת טורש לא נחה, והוא מצא עוד חסרון בכתיבה בראשי תיבות של חכמים בני זמנו:

המאור הגדול צניף תפארת ישראל רבי שלמה יצחקי זי"ע אשר שמו נודע בכל תפוצות העולם רש"י ראשי תיבות רבי שלמה יצחקי, ויבואו משכילי או מסכילי

142 מאזני צדק, וורשה, תרנ"ה, עמ' 197-199. דרכו של טורש להאריך מאוד בדבריו, ואני קיצרתי והבאתי את עיקרי דבריו.

143 הגן עדן. ללמדך, שאף שהיה נגר כתיבה בראשי תיבות, לא התנגד באופן מוחלט כמו שמוכח כאן.

144 הניקוד והגרשיים במקור.

145 לכאורה מלה זו מיותרת, אם כי בדוחק ניתן להסבירה.

דורנו ויכנו את הסופר שמואל יוסף פיין מווילנא... ג"כ בשם רש"י¹⁴⁶ ר"ת שמואל יוסף... במרוצת הימים יכינו הלומדים חומר ולבנים לבנות כמה פלפולים וחלוקים כמו רמים על דברי רש"י פיין, בחשבם שהוא רש"י ז"ל...

ולא נחה דעתו של ר"ד טורש במה שכתב, אלא יצא גם כנגד ש"י פיין עצמו: "ומן הראוי הי' לה' פיין זה להעביר קול תרעומות במחנה העברים, להתחנן ולבקש לפני הסופרים העברים, כי בל ישגו עוד באולתם לכנותו בשם רש"י". דומה שר"ד טורש הגזים מאוד, ואין לך אדם שיבוא לטעות ולהמיר את רש"י פיין בדברי רש"י. ר' חיים חזקיה מדיני, שכידוע הביא דעתם של חכמים רבים, כתב בהתנצלותו לספרו שדי חמד:¹⁴⁷

גם נתקנו בעה"י¹⁴⁸ כל ראשי התיבות אשר עוררני על זה רב גדול בדורנו יצ"ו על רבוי ראשי התיבות שנמצאים בחלקים הראשונים, שיש הרבה שלא מצאו אנשי חיל פתרונם, לא פתרון המלות הבאות בראשי תיבות, ולא פתרון הספרים המוזכרים בראשי התיבות,¹⁴⁹ ואנכי הדל מצאתי שכבר קדמוהו רבנן קמאי דקמן הן מזהירין מן הדין שלא להתנהג כן בכתיבת ספרים, כאשר עיניך תחזינה מישרים להרב אהל יעקב¹⁵⁰ בדף צב אות ג שכתב בשם תוספות יום טוב בפרק ט"ז דיבמות משנה ד' (ד"ה ששלשלוהו) וז"ל, פקח עיניך וראה איך בקל יפול טעות בספר כי המעתיק לא ראה בשני קוים שעל י"ב לכן צריך כל מעתיק להזהר מלכתוב ספרו בראשי תיבות... (אמר המחבר בתוספות יום טוב שלפני מדפוס זיטאמיר תרי"ח ליתנהו להני מילי ולא פניתי לחפש בדפוסים אחרים,¹⁵¹ ותיסגי לן סהדותיה דרב גאון יעקב¹⁵² הנ"ל) ובשם מהרש"ל בים של שלמה בפ' כיסוי הדם¹⁵³ ... ולכל הפחות צריך ליזהר על

146 הניקוד במקור.

147 במהדורת בני ברק, תשכ"ג, נדפסו הדברים בראש חלק רביעי, לפני אות ל. במהדורת קה"ת, ניו יורק, תשל"ו, נדפס כן בראש כרך י, דף א' תתקנה ע"א.

148 הרב פתח את ראשי התיבות כדבריו, הואיל ואלו ראשי תיבות שכיחים ומקובלים, ולכן השארתי כפי שכתבם. תיבות בהמשך דבריו, הואיל ואלו ראשי תיבות שכיחים ומקובלים, ולכן השארתי כפי שכתבם.

149 וראה דוגמה לכך באליה רבה סי' קכב סי"ב אות ג: "כתב ב"י טוב לומר פסוק א' מן התורה או מנביאים או מכתובים קודם שאמר יהיו לרצון, המתחיל בשמו וסיים בשמו". וכבר נשתברו הרבה קולמוסין לפתור את ראשי התיבות: ב"י, וציינס ר' יחיאל בוים בקובץ התורני זכור לאברהם, בעריכת ר' אביגדור ברגר, תשנ"ז-תשנ"ח, עמ' רסג, והוא הציע לבסוף כי הפתרון הוא: ברש"י ישן, והכוונה לרש"י במיכה ו, ט, ע"ש! ויש עוד דוגמאות לאי הבנות מסוג זה, ואיני רוצה להאריך בדבר.

150 ר' רפאל יעקב מנשה, אהל יעקב, שאלוניקי, תקצ"ב.

151 ליתא בשתי המהדורות הראשונות של תוס' יום טוב, שהן: פראג, שע"ו; קראקא, ת"ג. אבל נמצא בשם תוס' יו"ט בפחד יצחק לר' יצחק לאמפרונטי (נפטר בתק"י), ערך ראשי תיבות: "ראשי תיבות, אין לכתוב בספרים למען לא יפול בהם טעות, משנה ד' פט"ז דיבמות תי"ט". לפי זה דברים אלו נדפסו בתוס' יו"ט בין השנים ת"ג-תק"י, ולא בדקתי זאת.

152 כוונתו לספר אהל יעקב שהזכירו בחחילה, אלא נקט כאן לשון מליצית.

153 כוונתו למובא לעיל ליד הערה 7.

דרך שכתב בים של שלמה הנ"ל, ושלא לכתוב בראשי תיבות מלות שאינם מורגלות בפי הכל.

ומה נעמו אמרי יושר בספר הברית בהקדמה ראשונה (בד"ה ולמען) שהוא אמר אף נזהרתי שלא לכתוב בספרי ראשי תיבות כדרך רוב הספרים¹⁵⁴ ... ומרן חיד"א בספר יעיר און במערכת הרי"ש אות ט"ז אף הוא היה מתכוין להזהיר על זה,¹⁵⁵ והביא דברי הרבנים רש"ל וכנסת הגדולה הנ"ל, ואלמלא מקרא כתוב הדעת מחייבת להתנהג כן, שהרי באמת כמה בילבולים מעותדים לבא על ידי הראשי תיבות... ומהראוי היה לעשות משפט כתוב בספר הברית הנ"ל שלא יראה ולא ימצא שום ראשי תיבות, לולא כי קשה מאד ליזהר בזה.

ואכן מצאנו מדפיס שהיה ער לבעיה זו בהדפסת התלמוד וניסה לשפר זאת, עוד טרם שר"ח מדיני כתב את דבריו. כוונתי לתלמוד, פיורדא, תקפ"ט, שכך כתב המדפיס בהקדמתו, אות ב:

בש"ס הנמצאים עד הנה, נודע באמונה, כי נמצאו בהם לאלפים ולרכבות, ראשי תיבות, וגם יחסר האות האחרון, ובמקום החסרון, קו עליו ינטה, והוא לא ישלים המבטא, ולסבה זו פעמים רבות, אין למו ספורות, הדברים בלתי מובנים, גם לנבונים... ואנכי לא כן עמדתי, ותהלה לאל כביר מצאה ידי, כי הדפסתי התיבות והאותיות במלואותם, בפקודיהם לצבאותם, למען ידעו ויכינו את הדברים... אך אם תכפל המלה פעמים רבות בעמוד אחד, ותקצר היריעה מהכיל כל אלה יחד, אז בפעם הראשון בשלימותה הצגתיה, ולא חסרתי אחת מאותיותיה, ואחר כך קיצרתי כנהוג בספרים...

אבל דומה ששאר מדפיסי התלמוד לא הלכו בעקבותיו פרט למהדורה היוצאת לאור בימינו. כוונתי לתלמוד מהד' טוביאס (Tuvia's), ירושלים, תשס"ה, שנדפס בתבנית ש"ס וילנא, אלא שנוספו בו שני דברים חדשים. האחד, כולו מנוקד, ועל כך כתבנו בפרק עשירי, ניקוד ופיסוק. השני, בכל עמוד נדפסו בגליון כל ראשי התיבות בתלמוד, בפירושו רש"י ובתוספות המצויים באותו עמוד.

והנה למרות דבריו של רח"ח מדיני ש"הדעת מחייבת להתנהג כן" ולא לכתוב בראשי תיבות, היו חכמים שהמשיכו לכתוב בצורה זו,¹⁵⁶ ולכן מידי פעם בפעם שמענו שיש

154 הבאנו דבריו לעיל, ליד הערה 138.

155 ועל כך יש להוסיף את דברי ר"י ליפשיץ, בפירושו למשנה תפארת ישראל, אבות פ"ב אות לו: "ומזה נמי שלא לכתוב בספר הרבה ראשי תיבות שאינן מורגלין שעי"ז יכולה [כלומר, לשון בלאי, ילך לאבוד] זמן הלומד בו".

156 בספר אותיות איתן, לר' יהושע חיים גריססגאטט, ירושלים, תשנ"ח, מבוא עמ' ו, נכתב באות ג: "הראשי תיבות שאדמו"ר הזקן הכניס בספר התניא מופיעים כאן במתכונתם המקורית, יש בדבר זה תועלת רבה בהיות והוא מעודד את זכרון הלומד הנפגש מדי פעם עם מילה המוכרת". על כתיבה בראשי תיבות שיש אומרים שהיא מעודדת את הזכרון ראה לעיל ליד הערה 137, אבל נראה לי כי יש סיבה נוספת להשארת ראשי התיבות בספר זה. לדעת חסידי חב"ד, בספר התניא של אדמו"ר הזקן, יש

היוצאים נגד נוהג זה.¹⁵⁷ הרי לנו לדוגמה דברי ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב):¹⁵⁸ "וע' ספר נר למאור כבר כתבתי למע"כ נ"י¹⁵⁹ אודותיו כי יש בו איזה הערות יקרות, אך הרבה בדפוס ר"ת אשר קשה לעמוד על כונתן בנקל". וכן דברי ר' כתריאל פישל טכורש, בביקורתו על הספר אוצר הפוסקים על שולחן ערוך אבן העזר, חלק ו, ירושלים, תשכ"א:¹⁶⁰

וירשה לי בשלהי קטע זה, להעיר לתשומת לב המערכת, על הפגם הנראה למעיין בספרים אלה: בריבוי ראשי תיבות, נוטריקנים של מושגים, מונחים, סתם מקורות, ולפעמים גם משפטים שלמים...¹⁶¹ דבר המכביד מאד על המעיין הזקוק להשתמש בכל רגע בלוח ראשי תיבות אשר בסוף הספר... אם נעשה לשם חסכון הוצאות הדפוס, הרי זה יצא שכרה בהפסדו, ולא כדאי לגמרי החסכון המדומה הזה, על ההפסד של ההכבדה בקריאה ובעיון. אמנם, אין להימנע מנוטריקון, אולם במדה מסויימת, רגילה ושגורה, אבל לא במדה כל כך גדושה, וזאת לתשומת לב המערכת, ולתקון ולשפור!

ואכן במשך הזמן חל שיפור בהתייחסות המחברים לכתיבה בראשי תיבות. לאמור, מצאנו כמה חכמים המשתבחים בכך שבספרם אין ראשי תיבות, והם מודיעים על כך בהקדמה לספר, ללמדך עד כמה הדבר חשוב בעיניהם.

כך לדוגמה כתב ר' יוסף גג':¹⁶² "ולמען לא תחסר כל בה... שלא לכתוב שום ראשי תיבות, כזויות מחוטבות, למען ירוץ בו הקורא". ר' אליהו עברון, כתב בשער ספרו:¹⁶³ "נכתב בלי שום ראשי תיבות על שכו עמודים". כן כתב ר' יהודה לביא בן דוד בהקדמתו לספרו כרע רבץ:¹⁶⁴ "והנך רואה בעיניך דאפילו לוח ראשי תיבות בסוף הספר לא כתבתי כדרך הרבה מחברים, משום דלא השתמשתי בספרי כלל בראשי תיבות אשר אינם מוכרים ונדושים

קדושה מיוחדת, ולכן בדרך כלל בהדפסות רגילות אין פותחים את הראשי תיבות שבו. יש לציין כי כשהודפסו מחדש איגרותיו של אדמו"ר הזקן נפתחו ראשי תיבות. נראה אפוא שאת האגרות אין צורך לזכור, או שיש בהן פחות קדושה מספר התניא.

157 כגון ר' ישראל הכהן, שבספרו יברך ישראל, ח"ג, תשנ"ז, בהקדמה, עמד על הקושי הנגרם עקב כתיבה בראשי תיבות והביא דוגמות לאפשרויות שונות של פענוח [אין בספר מיספור עמודים, ולכן איני יכול לציין את המקום. אף בזה יש קושי, ונקוה שהמחבר שעורר על הקושי הנגרם עקב ראשי תיבות יתעורר על הקושי הנגרם עקב חסרון מיספור עמודים].

158 שו"ת משיב דבר, ח"ב סי' מו.

159 הנצי"ב שיצא נגד כתיבת ראשי תיבות, כתב כאן ראשי תיבות, הואיל והם ראשי תיבות מקובלים וידועים.

160 התורה והמדינה, בעריכת הרב שאול ישראלי, יא-יג (תש"כ-תשכ"ב), עמ' תרנג.

161 כך מודפס במקור, וכן גם להלן. גם ההדגשה לקמן נמצאת במקור.

162 זהר, ליוורנו, תרל"ב, עם זר זהב וכתם אופיר. הפירוש זר זהב נכתב על ידי ר"א גג'. בנו ר' יוסף הביאו לדפוס, ובהקדמתו כתב את הדברים שציטטתי. הואיל ואין מניין דפים איני יכול לציין.

163 ספר פועל צדק... ונלוה אליו ספר פאר המצות, ניו יורק, תש"ח.

164 כרע רבץ, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 13, אות ו.

אצל כל צמאי דבר ה"י". על ר' יחזקאל אברמסקי העידו שכתב את ספריו ללא ראשי תיבות.¹⁶⁵

ויש שמעדיפים את הדרך הממוצעת. לאמור, הם משתמשים בראשי תיבות מקובלים וכלליים בלבד, ואין משתמשים בראשי תיבות נדירים. כמוכן שההחלטה מה הם ראשי תיבות מקובלים ומה הם הנדירים נתונה בידי המחבר עצמו. הרי לנו דוגמות לכך.

ר' יהודה צוקר כתב בראש ספרו "אזהרה גדולה להמדפיסים", ובין שאר הדברים כתב:¹⁶⁶

לא יהיה בו ראשי תיבות חוץ מאותן ראשי תיבות אשר כבר ישנו בו. גם לא ידפיס אות א' במקום תיבת אחד או במקום תיבת ראשון, וכן לא ידפיס אות ב' במקום שני או שנים, וכדומה לזה בכל אל"ף בי"ת, חוץ ממה שכבר ישנו בו. לא ימצא בכל הספר תיבה אשר חסר בה אות האחרונה וקו ינטה עליה למעלה קו תוהו, המורה על חסרון אות האחרונה כנהוג בשאר ספריי,¹⁶⁷ חלילה לעשות כן בספר הזה חוץ מתיבת אפי', וישגיח המדפיס או המביאו אל הדפוס מאד בזה.

גם ר' יעקב ורשנר התחבט איזו צורת כתיבה עליו להעדיף והוא כותב:¹⁶⁸

ושניתי ממנהגי בחלק א' והוא הראשי תיבות, כי הרביתי בו בהם, וכעת מתחרטנא בהון אע"ג דכונתי היתה לטובה לחוס על הדיו הנייר והכסף, ומ"מ הורנא בי כי הקורא נלאה בזה, ומצאתי בזה דברים הראשון מרן הפרי מגדים בהקדמה לספר שו"ת שלו¹⁶⁹ הזהיר להרבות בראשי תיבות ע"ש וכידוע שכן נהג הוא ז"ל, ולאידך גיסא מצאתי...¹⁷⁰ על כן אחזתי כעת השיטה האמצעית וכנ"ל, כי היא מדה בינונית אשר אנו מצווים לילך, וגם הלכה כהמכריע גם הדפוס הוא לא ביוקר כמו שהיה.

"השיטה האמצעית", היא השיטה שהזכיר אותה ר"י ורשנר בדבריו לעיל (שלא העתקתי כאן). היינו, ניתן לכתוב ראשי תיבות מקובלים הידועים לכל אדם.¹⁷¹

165 רד"א קולדצקי, קונטרס חיים וחסד, בני ברק, תשנ"ז, עמ' לט: "הג"ר יחזקאל אברמסקי זצ"ל הקפיד בכל ספריו שלא לכתוב ראשי תיבות כדי שלא להכביד על המעיין". עיין בספריו 'חזון יחזקאל' מלמד כי מצאנו בהם ר"ת מקובלים בכמות מעטה.

166 ר' יהודה צוקר, דרך הטוב, מונקאטש, תרט"א. המחבר העלים את שמו, והוא נודע על פי א"מ ישראלי, 'מחבר פלאי שנתגלה', סיני, סד (תשכ"א), עמ' רי-ריא.

167 ללמדך כי המדפיס לא שעה לאזהרת המחבר, והדפיס מלה זו בקיצור בניגוד להוראת המחבר.

168 סדר יעקב על עבודה זרה, מהד' שנייה, ירושלים, תשס"ה, כרך ב, הקדמה, עמ' 5.

169 כוונתו לספר שו"ת פרי מגדים, עם פירוש מנחת אפרים מר' אפרים לייכטאג, קליינווארדין, תרצ"ה. אליבא דאמת אין זה ספר שכתב ר' יוסף תאומים בעל פרי מגדים, אלא ר"א לייכטאג ליקט את הכתוב בו מכל ספרי ר"י תאומים. לכן אין לספר זה הקדמה שכתב ר"י תאומים, אלא ר"א לייכטאג כתב את תולדות חייו, ובד"ה דרכו בקודש (אין מנין דפים) ציטט את מה שכתב ר"י תאומים בספר נטריקן שהובא לעיל ליד הערה 124.

170 כאן הביא את דעת ספר הברית שהבאתי לעיל ליד הערה 138.

171 כיוצא בדבריו כתב גם ר"מ מאזוז בספרו הנזכר לעיל הערה 97, עמ' צה, אות כח.